

МИЛАН АНТИЋ

**НАМЕСНИЦИ И МИНИСТАР ДВОРА
ПРЕД СУДОМ**

*Мојој жени, која се у добру није
понела ни у злу понизила, у знак
признања за незаслужен тежак
живот*

МЕСТО ПРЕДГОВОРА

Драги Павле,

Претресајући старе папире наишао сам на једно писмо оца Антуна у коме каже да ме у тамошњим круговима много нападају и да те нападе не треба оставити без одговора.

Свака промена политичке ситуације, а нарочито промена шестојануарског режима после мартовског пуча, отвара Еолову врећу пуну нагомилане критике, тако да човек не може да похвата све те ветрове, ни да скупи све те гласине.

Стога је моје мишљење, ако здравља и расположења будем имао, да напишем оно што сам видео, чуо и радио, полазећи од истине и себе, а не од неистине и критике. На тај начин бих рекао историји оно што знам о том бурном периоду нашег јавног живота и одговорио жељи покојног оца.

Али суђење Намесницима и мени обављено је на основу конкретне оптужнице Јавног тужиоца. Ако је ранија критика колала у јавности, ова је остала непозната свету.

Мислим да ће приложени напис интересовати једног дана наше људе. Ако тог дана мене не буде било, остављам теби у аманет да спис поднесеш неком београдском издавачком предузећу на оцену и евентуалну публикацију.

Под данашњим условима нашег јавног живота овај рад представља тајну. Само ти ово знаш и нико више. Само ти рукопис можеш прочитати и нико више. После затвори и заборави.

Јануара 1963
Београд

Твој
Милан

И С Т Р А Г А

За време буна, у доба друштвених промена, о праву и суду не треба говорити. Све се руши, све се мења. Један човек замењује другог, животи висе о концу. За живот се не треба везати. Не треба га бранити по цену унижења људског достојанства.

Па ипак, човек живи у илузијама. Постоје револуционарни судови, сенке редовних и авети правосуђа, једни који суде по кратком поступку, а други по процедури коју је створила колективна правна свест културног човечанства, али изопачена и моделирана према потреби новог друштва. Масовно уништавање је дело револуционалног суђења по кратком поступку. Оно је у великим размерама најболнија страна сваке револуције и знак бестијалности људске природе. Та врста суђења је болнија, а друга по тобож устаљеној процедури интересантнија. По овој другој су суђени Намесници Станковић и Перовић и Министар двора у групи са њима. Био је то покушај да се безакоњу да маска законитости, била је то судска лакрдија која се завршила личном трагедијом.

*

Намесник Перовић је ухапшен 16. октобра 1944. године. Непосредан повод, пречи и важнији од свих других, била је његова раскошна вила, која је реквирирана за нове високе личности.

Руси су ушли у Београд 15. октобра. Поред њих су се могли видети овде-онде партизански војници, успут из села и кућа покупљени младићи, голи, боси, без оружја, без реда и команде.

Маршал Тито је дуго очекиван. Стигао је десетак дана касније. Зашто тако доцкан? Руси су се већ борили по београдским улицама за коначно ослобођење главног града. Кажу да је чекао на одело које му је тада направљено.

Улицама су крстарили војници са списковима оних лица која треба одмах похапсити. Др Коста Кумануди, Петар Зеџ, Јурај Деметровић и народни посланик Анђелић стајали су на плочнику пред Куманудијевом кућом и посматрали руске артиљерце, који су са места испред Официрске задруге тукли Бежанијску косу. Пришао им је оружани војник, тражио је да се легитимишу и позвао их да пођу за њим. Петар Зеџ је стрељан без суда. Јурај

Деметровић такође. Без суђења је стрељана група истакнутих политичких људи са Црне листе на којој је било око 120 њих. Не могу схватити нити се помирити, да је некоме било потребно стрељање мирног политичког аналфабета др Милоша Трифунца, професора Универзитета, или др Светислава Стефановића, књижевника. А колико је таквих случајева било? Др Иван Рибникар, Председник Президијума Народне Скупштине даје јавну изјаву да је мало ако 200.000 лица изгубе главу!

*

4. новембра 1944. године дошла су рано ујутру два оружана војника у стан по мене и позвала ме да пођем за њима. Како сам за доручак спремао пројину кашу, понудио сам и њима да се мало заложу. Они су одбили понуду. Помињем ову епизоду јер је старији ушао сутра-дан у затвор Другог кварта у Мишарској улици, где је у једној соби било 56 притвореника збијених као у кутији сардине, да су чучећи дремали и спавали, па је питао да ли сам ту, а кад сам се јавио, рекао је пред свима: „Људи, овај човек не може бити крив. Кад сам га јуче тражио, кувао је за доручак пројину кашу“. Тако реагира обичан човек из народа!

Извели су ме пред совјетског иследника оне војске која је ушла у Београд. Иследник је питао да ли сам сарађивао с окупатором. Кад је добио одговор да нисам, наставио је да ме пита да ли знам за ког бившег министра у Београду и каква је његова адреса. Ни на то питање нисам дао позитиван одговор. На томе је саслушање завршено.

Идућег дана ме је форме ради саслушао југословенски потпоручник постављајући иста питања само мало опширнија, на која сам дао исти одговор. И Рус и Југословен су се интересовали поглавито за моје држање у време непријатељске окупације, и кад су стекли уверење да нисам са окупатором сарађивао ни у ком виду, Први Одељак Команде Града Београда Н.О.В.Ј. издао је 9. новембра 1944. године отпусницу за Антића Милана, пензионера из Београда, „који је био предведен том Одељку ради извјесних ствари које су га теретиле, а сада се пушта својој кући. Моле се власти Н.О.В. да именованом не чине сметњу. СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ. Поручник Милорад Милонић, с.р.“

Понављам, тада је једина кривица била сарадња с окупатором.

Доцније сам поручника Милонића видео у притвору Управе Града на Обилићевом венцу. Тако је то било међу њима!

25. фебруара 1945. године ухапсили су ме поново у Бољевцу под Ртњем где је била моја породица. Војна полиција, која је дошла по мене у београдски стан, изјавила је чувару куће да ће ме наћи па ма то било и под земљом. Младићи из народа, који су ме спроводили од Бољеваца до Јагодине и од Јагодине до Београда, називали су ме чиком, нудили су ми своју храну, остављали су ме потпуно самог, разговарали су успут са пријатељима и друговима. Такав је био наш обичан човек! У Јагодини, где је била прва њихова команда, студент права, партизански потпоручник, говори да је био присталица професора др Михајла Илића, левичара али не комуниста. Други млад иследник с одушевљењем прича о руским совјетима радника, сељака и војника као да је та институција нова тајна света. Овог пута су ме ухапсили ради детаљног ислеђења, пошто је прво било непотпуно.

Неколико дана пре мене ухапшен је и Намесник Раденко Станковић. Био је сам у соби, а ја у тако малој суседној са још четири притвореника да смо стално лежали на голом поду један поред другог. Изломљени прозори и код мене и код Намесника, у фебруару кад је још снежило, без сламе и покривача, није било лако издржати. Кад је командант одреда безбедности обилазио притвор и кад ме је видео у кутку како дрхтим, уморан и бунован, са капутом преко себе, није се уздржао а да ме не пита зашто тако бедно изгледам.

Сва тројица били смо похапшени без писменог налога надлежних власти, као што доцније није било никаквих писмених одлука о нашем задржавању у иследном притвору.

За све време ислеђења и после до суђења гг. Станковић и Перовић су били изоловани, а ја до краја ислеђења у скупној соби са другим притвореницима, а после стално у истој самици са Намесником Станковићем, сем неко кратко време пре суђења у болници са Намесником Перовићем.

Да је г. Перовић ту, да је г. Станковић ту, чуо сам од самих иследних власти, које су подругљиво говориле: „Овде сте ви, преко пута Станковић, а ту је и Перовић. Довешћемо вам и Кнеза, па у притвору можете да одржавате крунско саветовање!“ Другим притвореницима су ти исти органи делили немилосрдно псовке и нападали краљево име. Нису били дискретни. Говорили су о нама

и другима и претили нашим случајем говорећи, да се у тој и тој соби налазе дворски људи који су стављени ван закона.

Моје саслушање је трајало са прекидима више од сто часова. Једног дана је ушао у собу иследника који ме је саслушавао, млад човек у униформи, његов познаник и пријатељ. То је био син једног нашег познатог јавног радника и националног борца. Кад је чуо моје име, окренуо се иследнику и запитао га зашто сам ухапшен. Иследник му је одговорио, да ја знам многе ствари и да је природно што сам затворен!

Схватио сам свој положај и своју дужност према себи, историји и иследној власти, да изнесем озбиљну и одговорну слику о оном што знам и што сам сматрао да је једино могуће било, у датом моменту опште констелације сила и догађаја, да се уради у интересу народа и државе. Бранио сам и заступао политику и људе који су били позвани да о народу и држави мисле. Избегавао сам сваки лични моменат. Никог нисам нападао. Себе нисам бранио бацајући евентуалну своју одговорност ма на ког другог. Држећи се политике, а не личности, дао сам објективну слику оног што је било, уколико сам, природно, ја то знао. Међутим, иследне власти су стекле уверење да сам много више знао, да сам многе ствари прећутао, полазећи од погрешног мишљења или претпоставке, а можда и сугериране идеје, да ја све знам, да сам био најобавештенија личност као најближи и најинтимнији сарадник Кнеза Намесника.

Питали су ме шта мислим о једном и другом Намеснику. Дао сам озбиљан и нијансиран одговор да ни трунке подозрења није било.

Приликом саслушања сам од иследника чуо шта су, наводно, Намесници изјављивали. Чуо сам оно што је хтео и како је хтео да ми каже.

Ради извесних контрадикција гг. Станковић и Перовић су суочавани.

За време мог саслушања упућивана су ми и сензационална питања:

- Да ли знате да је Краљ Александар био умешан у аферу Стависког?
- Не знам. То први пут чујем, али не верујем.
- Како не знате? И врапци по крововима о томе цвркућу!
- Врапци можда, али ја не!

- Да ли знате да је Краљица скинула с врата Патријарха Варнаве панагију украшену драгим камењем?
- Не знам и не верујем. Краљ је ту икону поклонио Патријарху као добро које прелази од једног црквеног поглавара на другог.
- Да ли знате где је Краљ имао новаца на страни?
- Не знам. О Краљевој цивил-листи старала се Урава двора.
- Како је могуће да најстарији дворски чиновник не зна о томе ништа?
- Никад се нисам интересовао за туђе приватне ствари.

И 13. јула 1945. године пуштен сам на слободу. После првог хапшења и кратког саслушања, после другог хапшења и исцрпног саслушања пуштен сам на слободу, јер су иследне власти нашле да ме ништа не терети, док су Намесници и даље остали у притвору. Напоље сам чуо из владиних кругова да је било решено не изводити Намеснике на суд.

*

5. септембра 1945. године настао је велики обрт. Цинцар-Марковић је пао у руке новој југословенској власти. Доведен је из *Bad Gastein*-а и затворен у Београду. Другог октобра сам ја по трећи пут ухапшен. Ислеђење над Цинцар-Марковићем је водио заменик Јавног тужиоца за Југославију. Кад су ме ноћу 3. октобра привели њему, запитао је да ли знам ко ме је ухапсио. „Ухапсио сам вас ја. Ја сам детаљно саслушао Цинцар-Марковића. Разговарали смо дуго по читаве ноћи. У интимној атмосфери, уз безброј цигарета, дао ми је такве изјаве да је његово саслушање ремек дело иследничке умешности. На нека питања је одговорио да обавештење може дати само Кнез или Антић. Ето зато сам вас опет ухапсио. Раније ваше саслушање није потпуно. По новом законском овлашћењу, уместо иследника саслушао сам Цинцар-Марковића ја, као члан Јавног тужиоштва, јер је случај изузетан, а после њега саслушаћу само вас.“

На какво питање Цинцар-Марковић није могао да одговори, већ је упутио свог иследника на мене? Био је упитан да ли зна, пошто је пратио Кнеза Намесника на службеном путовању у Рим и у Флоренцију 1939. године, шта је Кнез разговарао са тетком Кнегињом на Абамелекна, њеном добру у близини Флоренције.

Ако ме је зато по трећи пут ухапсио, пошто у даљем саслушању није додирнуто никакво ново питање, нити сам имао да кажем нешто друго од оног што сам приликом ранијег детаљног саслушања изјавио, његов разлог за моје последње хапшење није био убедљив. Одговорио сам му да нисам био лични секретар Кнеза, да нисам присуствовао његовим породичним разговорима, те према томе не знам шта је говорио.

Ја нисам суочаван са Цинцар-Марковићем, што је било потребно у интересу праве и потпуне обавештенсти, ни у току тог узастопног саслушања, ни доцније до смрти Цинцар-Марковића у истражном притвору. Али ми је иследник нешто предочио из записника изјава Цинцар-Марковића. Цинцар-Марковић му је, наводно, рекао да сам га ја поставио на положај Министра иностраних дела, што нема много смисла. На питање какво је његово држање било према Совјетског Савезу, Цинцар-Марковић је одговорио, да је до немачког напада на Совјетски Савез веровао како опасност по мир у свету долази с Истока, али да је после немачког напада то мишљење променио. Кад је даље питан да ли је Немцима дао обећање да ће пропустити оружје за њихову војску у Грчкој ваздушним путем преко наше земље, Цинцар-Марковић је одговорио да се не сећа у којој је форми то обећао. Затим је иследник у једном моменту отворио записник да ми покаже потпис Цинцар-Марковића и питао је да ли тај рукопис познајем. Само то и ништа више!

Моје саслушање је завршено 13. октобра 1945. године. Да је наш заједнички нов иследник, понављам, извршио контрадикторно саслушање, да је на сваку изјаву Цинцар-Марковића тражио моју изјаву, објашњење или критику, као што се врши унакрсно испитивање по неком кривичном поступку, имао би заиста комплетан и веродостојан протокол о свим питањима која су га интересовала. Без тога моје поновно и дефинитивно хапшење није ни у колико ни изменило, ни допунило раније саслушање после кога сам био пуштен. Уместо тога он ме храбри да говорим више и отвореније примерима др Лазара Марковића и Драгомира Јовановића, који се не дају молити него много причају.

Поред протоколарног саслушања, Цинцар-Марковић је добио у својој самици *Volksdeutscher-a Rudolf Wilhelm-a*, да по диктату куца на писаћој машини његове изјаве и реферате. Као што су његови протоколи саслушања остали само у рукама иследних

власти, тако су и ови допунски реферати остали судска тајна, јер је *Volksdeutscher* био ликвидиран.

Наш иследник ми је рекао да Цинцар-Марковић тешко подноси живот у затвору. Уобразио је да га трују. Кад су новембра 1945. године били у нашој земљи неки лабуристички посланици да присуствују нашим изборима, Цинцар-Марковић се и њима жалио, кад су га посетили обилазећи притвор, да га трују. Познајући његову болест, сестре су одмах молиле чим је доведен, да буде упућен у болницу, али је до смрти остао у истражном притвору. Поред тога, његов режим је био изузетно тежак. У самици потпуно изолован од сваког додира ма с ким и ма кад, стална електрична светлост и стална стража у његовој самици и дању и ноћу.

До душе, Цинцар-Марковић је дао протоколарне изјаве на саслушању одмах после хапшења, 5. септембра 1945. године, до мог хапшења 2. октобра, кад је оно већ било завршено. То би донекле могло утицати на оцену доказне вредности тих изјава. Али је несумњиво да је те изјаве давао у стању нервне депресије, страха, ненормалних физичких и душевних кондиција. Ако су власти помишљале тада на суђење, кад су имале у својим рукама најглавнијег члана одговорне владе за вођење спољне политике, који је потписао условно прилажење Тројном споразуму, зашто га нису лечиле, зашто нису убрзале суђење док је релативно био способан за то. Суђење је обављено после његове смрти, а ја сам по трећи пут затворен баш због његовог хапшења и његових изјава, како ми је наводно иследник рекао. До његовог хапшења се говорило да Намесницима неће бити суђено. Мене су после другог хапшења пустили на слободу. А кад су њега добили у руке, заоштравају питање. Па ипак, и после завршене истраге над њим, настаје стагнација која траје готово пуне три године. Он као најглавнији члан окривљене групе умире 7. јула 1948. године, а после његове смрти суди се онима, који по речима из кругова саме владе нису требали да буду суђени!

Слутећи у каквом се стању налази, молио сам иследника на крају мог ислеђења не за себе, далеко од тога, него за Цинцар-Марковића. Рекао сам му да је Цинцар-Марковић из велике и заслужне породице за ослобођење Србије; да је био беспрекорно савестан, националан, поштен и интеллигентан службеник, а не милитантан политичар; да је радио из чистог убеђења да чини добро народу и држави; да према томе не заслужује најстрожију казну. Зато се њему обраћам при расанку да га поштеде строге

казне. Он ми је одговорио да то није у његовим рукама, али да не мисли да би могао бити кажњен најстрожијом казном.

Поред своје спољне политике, која је оријентисала Југославију према Трећем Рајху, Цинцар-Марковић би морао да брани пред судом и своје држање за време окупације. Иако је све учинио да Југославију приведе немачком табору, Хитлер га као чиновника није ценио у поређењу са губитком Стојадиновића као политичара. Стојадиновић би, по Хитлеровом мишљењу, спречио избијање пуча и осигурао тријумф његове политике према Југославији, што Цинцар-Марковић није био ни у положају, ни у стању да учини.

Да ли је Хитлер знао да је Цинцар-Марковић предлагао образовање јаче владе, која би сигурније водила преговоре с Немачком? Да ли је знао да је Цинцар-Марковић на време тражио хапшење генерала Симовића? Али, с обзиром на свој политички положај, није имао успеха ни у једном, ни у другом питању. Десило се да за време окупације нико није тражио његове услуге. Понуђен му је одмах у почетку положај комесара за просвету, што је он с разумевањем нове ситуације одбио. Неког утицаја после тога није имао. Његово обраћање Рибентропу путем меморандума, да Србија и Црна Гора буду спојене у једну административну целину, није узет у обзир. Не знам какав је циљ имао његов састанак са Дражом Михајловићем. Не разумем његове изјаве у листу Велибора Јонића о сигурној победи немачког оружја у моменту кад је немачки пораз био очигледан. Не разумем комбинацију Нојбахера и Љотића о влади Цинцар-Марковића и Патријарха Гаврила, кад су Немци већ напуштали нашу земљу. Отишао је са првим таласом политичких емиграната у побеђену Немачку да тражи заштиту за свој живот. Па и поред тих момената његовог живота, молио сам нове власти да не буду претерано строге према његовој судбини, јер представљају непризнате акте његове дезоријентиране и промашене активности.

Цинцар-Марковић је тражио да му се суди. Његовој госпођи је најзад једног дана приликом посете суду речено, да је дошло време кад ће се и његов случај решити. Шта се у ствари десило дознао сам годинама касније, тек 23. октобра 1962. године. Госпођа Цинцар-Марковић је тада дала писмено овлашћење једном познатом београдском адвокату, његовом школском другу, да брани на претресу њеног мужа. Адвокат је с тим овлашћењем отишао иследнику и питао да ли би могао видети свог брањеника. Ако је саопштење судских власти госпођи Цинцар-Марковић било

тачно, јер смо ми остали сазнали да ћемо бити изведени пред суд тек у децембру 1948. године, кад су нам подношене копије протокола о саслушању на потпис, па је и после тога главни претрес био заказан тек средином августа 1949. године, док је Цинцар-Марковић умро у притвору 7. јула 1948. године, иследник је адвоката упутио на Председника Војног суда г. Михајла Ђорђевића. Бранилац је отишао и њему. И њему је показао пуномоћје и поновио молбу. Председник суда је са чуђењем дигао руке у вис и рекао: „Каква посета? Зар не знате да је Цинцар-Мрковић потпуно луд? Целог дана виче и напада присутне. Од самице до захода прате га чувари да неког успут не нападне.“ Бранилац му је на то одговорио: „Зашто држите у притвору човека који ће сутра умрети? Зашто га не пустите на слободу, кад му не можете судити?“ И заиста, Цинцар-Марковић је месец дана касније умро.

Да ли је умро или је извршио самоубуство како ми је причао службеник полиције који га је по дужности посетио у притвору, а сад издржавао казну заједно са мном!

Какав је то суд који врши месецима ислеђење над човеком који је правно неспособан? Какав је то суд који на основу таквих изјава осуђује друге? Какав је то суд који таквог болесника не лечи ради суђења, ако је болестан од излечиве болести, и не пушта на слободу ако је неизлечив? Такав морал и такав поступак превазилази сваку разуздану машту!

Ја сам се чудио неким његовим исказима и у њима видео да нешто није у реду. Али ни из далека нисам слутио оно што је суд у потпуности знао. У својој самици имао сам случај притвореника који не може да гледа близак зид пред собом. Власти су га одмах одвеле, а доцније сам га видео жива и здрава на слободи. Бранилац ми каже да постоји затворско лудило, као и да систем ислеђивања са више иследника у свако доба дана и ноћи може да утиче на слом нерава.

Ма шта било, ма како да је скончао, Цинцар-Марковић је нестао као мученик, вршећи високу дужност заштитника народа и државе.

Да је Намесницима и Министру двора суђено пре хапшења одговорног члана владе за вођење спољне политике која је довела до пуча, а пуч до слома државе, суђење не би било много убедљиво. А суђења после смрти тог политичког чиниоца, који није изведен на суд у моменту изјава којима је поклоњено пуно поверење,

доводи на мисао да суду није много стало до тог суђења, да том суђењу није приступио с пуним убеђењем!

*

Како су судови моћно оруђе у процесу консолидације тековина једне револуције, нова југословенска власт, у циљу да покаже лице правне државе, донела је први текст Закона о кривичним делима против народа и државе, објављен у бр. 66 „Службеног листа ФНРЈ од 16. јула 1946. године („Службени лист ФНРЈ“ бр. 59 од 23. јула 1946.). До доношења и ступања на снагу Кривичног законика, кривична дела против народа и државе суђена су и кажњавана по овим законима (Члан 1. Закона о кривичним делима против народа и државе/други текст/).

Дакле, ови закони су имали повратно дејство, јер су по њима суђени сви виновници кривичних дела која су учињена после 6. априла 1941. године.

Краљевски Намесници и Министар двора су осумњичени, окривљени и ухапшени, мада на души нису имали таква дела. Ухапшени су пре доношења и једног и другог текста овог закона.

Да би том незаконитом поступку дала накнадно легалан облик, влада је под У бр. 2382 од 4. децембра 1947. године („Службени лист ФНРЈ“ бр. 106 од 13. децембра 1947. године) донела „Закон“ о допуни Закона о кривичним делима против народа и државе следеће садржине:

Члан 1.

Иза члана 3. Закона о кривичним делима против народа и државе додаје се нови члан 3-а који гласи:

„Члан 3-а

Као учинилац кривичног дела против народа и државе казниће се и онај који је до дана капитулације југословенске владе 1941. године, користећи свој руководећи положај у државном апарату или иначе свој утицајни положај ради одржавања ненародног и противдемократског поретка или ширења фашистичких идеја, извршио радњу која је слабила одбранбену снагу земље услед чега су били угрожени мир, независност и национална слобода народа

Југославије, као и онај који је у истом циљу, служећи државном апарату као службеник или у другом својству, наређивао, спроводио или вршио убиства, мучења, злостављања или друга насиља и прогоне грађана.“

Члан 2.

У чл. 4, првом ставу, иза речи „дела из тач. 14“, додају се речи „и из чл. 3-а.“

Члан 3.

Овај закон ступа на снагу даном објављивања у „Службеном листу ФНРЈ“.

У Закону о кривичним делима против народа и државе од 16. јула 1946. године, са допунама од 4. децембра 1947. године („Службени лист ФНРЈ“ бр. 59-1946 и бр. 106-1947)

Чл. 3-а мења се и гласи:

„Ко је до дана капитулације југословенске владе 1941. године, користећи свој руководећи положај у државном апарату или иначе свој утицајни положај ради одржавања ненародног и противдемократског поретка или ширења фашистичких идеја, извршио радњу која је слабила одбранбену снагу земље, услед чега су били угрожени независност и национална слобода народа Југославије, као и онај ко је у истом циљу, служећи државном апарату као службеник или у другом својству, наређивао, спроводио, или вршио убиства, мучења, злостављања или друга насиља и прогоне грађана, казниће се строгим затвором најмање три године или смртном казном.

Уводни закон за Кривични законик (проглашен Указом Президијума Народне Скупштине ФНРЈ У.бр. 328 од 28. фебруара 1951. године, а објављен у бр. 11 „Службеног листа ФНРЈ“) ступио је на снагу 9. марта 1951. године.

На основу чл. 2. Уводног закона за Кривични законик, Кривични законик је ступио на снагу 1. јула 1951. године.

По Кривичном закону, који је проглашен Указом Президијума Народне Скупштине ФНРЈ бр. 322 од 2. марта 1951. године („Службени лист ФНРЈ“ бр. 13 од 9. марта 1951. године)

НЕМА КРИВИЧНОГ ДЕЛА НИ КАЗНЕ БЕЗ ЗАКОНА

Члан 2.

Нико не може бити кажњен за дело које, пре него што је учињено, није било законом предвиђено као кривично дело, и за које законом није било прописано како ће се казнити онај који га учини.

Међутим, у Одељку III: Укидање постојећих кривично-правних прописа стоји:

Укидају се:

.....

.....

4/ Закон о кривичним делима против народа и државе од 16. јула 1946. године („Службени лист ФНРЈ“ бр. 106/47), осим члана 3-а;

.....

Оваква законодавна радња показује сву озбиљност нашег судског случаја. Кад су Намесници и Министар двора ухапшени, није се знало зашто су затворени. Није постојао закон на основу кога су затворени. Мој случај је у почетку показао да су желели знати да ли сам сарађивао с окупатором или не. Перовић је ухапшен ради одузимања луксузне куће. Станковић је осумњичен да је за време окупације био у Лондону. Први и други текст Закона о кривичним делима против народа и државе прописује та кривична дела и предвиђа смртну казну. Све до тог дана били смо затворени без законске основе, над нама је извршено безакоње. Међутим, доношење тог закона показује да нов законодавац не поштује начело законодавства свих цивилизованих народа, не поштује основни принцип међународног и националног права да не може бити казне за кривично дело, ако га закон није претходно одредио. Оптужимо се за кривична дела извршена пре рата кад је постојала бивша суверена власт, која као таква нису постојала по законима те власти, па према томе нису ни суђена.

Кад је донесен Кривични законик 1951. године, он у свом члану 2. предвиђа начело да нема кривичног дела ни казне без закона, али у свом Одељку III укида раније кривично-правне прописе, а оставља и даље на снази фамозни „члан 3-а“. Та основна

контрадикција у принципу руши његове темеље и саму његову правну вредност. Поставити у уводу универзално начело општег кривичног права, а одмах затим санкционисати правну основу осуде Намесника и Министра двора за дела која нису била законом предвиђена у моменту кад су учињена, одузима том законнику карактер универзалности, интегралности и принципијелности, те га своди на документ, не правни, већ политички. Да законодавац допусти такву једну контрадикцију значи или да не придаје важност таквом једном основном закону, или да придаје већу вредност намесничком случају.

О законима те врсте, професор права Слободан Јовановић, у свом делу „О држави“, стр. 418, пише:

„Кривична одговорност министара постоји у Енглеској још од XIV века. Било је примера да је Горњи Дом изрицао пресуду на основу закона са повратном силом. Ако се неко замерио Краљу или Парламенту једном радњом која се није дала никако квалификовати као кривично дело, против таквог противника су Краљ и Парламент доносили нарочити закон којим се његовој радњи накнадно давао карактер кривичног дела. Такав закон се називао „*Bill of Attainder*“. То је било једно средство партијске освете.“

Такви закони су углавном инспирисани осветом, ако их има и где их има у 20. веку.

Сви они који су радили на новом кривичном законодавству и сви чланови судства који су нам судили прошли су кроз школе класичног права. Како су могли преко ноћи да забораве оно што су научили и да окрену леђа својој научној и академској прошлости? Могли су, али само људи који немају своја убеђења.

Кад смо ми хапшени октобра и новембра 1944. године и фебруара 1945. године, међународно-правно је постојала монархија. Постојало је Намесништво у лицу Будисављевића, Мандића и Сернеца, пошто је оно раније поднело оставку 27. марта 1941. године. Ново Намесништво је образовано са пристанком Краља, не због тога што је Краљ био малолетан, већ због тога што је његов повратак у земљу био спречен. Постојала је прво влада др Ивана Шубашића са Сретеном Вукосављевићем и Драгом Марушићем као представницима Комунистичке странке. Затим коалициона влада Јосипа Броза Тита са Јаковом Продановићем, Миланом Гролом и Шубашићем. Док је Шубашић био у влади, пала је одлука да се Намесницима, Станковићу и Перовићу, као и

мени не суди. Ја сам био пуштен на слободу. Све је то било до доношења Устава од 29. новембра 1945. године кад је проглашена Република. После образовања готово хомогене владе Тита из које су испали Грол и Шубашић и доношења републиканског устава, наша се ситуација мења и доноси законска основа од 4. децембра 1947. године за наше суђење, па и то пуне две године касније.

Дакле, тек 4. децембра 1947. године могло се очекивати да ћемо бити изведени на суд.

Односи између Југославије и Совјетског Савеза одавно нису били добри, али су се крајем 1947. године јако заострили, а прве половине 1948. године постали су сензација међународног карактера. Између Југославије и Совјетског Савеза настао је потпун расцеп. Да ли је београдска влада, судећи Намесницима, желела да афирмише свој марксистички карактер и оданост комунистичким начелима у времену кад је нападана да се одриче лењинистичке филозофије? Да ли је желела да изађе у сусрет својим совјетским противницима и критичарима? То је једно питање. С друге, пак, стране, расцеп са Москвом упућивао је београдске властодршце на земље западне демократије, јер изолована и са једне и са друге стране, Југославија не би могла живети, а закаснило суђење Намесницима не би било у тим земљама с одушевљењем примљено. У Бугарској је Намесништву било одмах суђено и Намесници су драконски кажњени. Али бугарски случај нема сличности са нашим. Бугарски политички режим је везао земљу са Хитлером и ставио бугарску земљу у службу Немачке за вођење рата против Грчке и Совјетског Савеза. Наш режим није.

Да је суђење Намесницима дошло из унутарпартијских разлога, дуго протекло време, редак пример у судским анализима да неко може бити готово пуних пет година у истражном притвору, прегазило је Намеснике.

*

Како су у Совјетском Савезу суђења била монтирана и групно организована, а Југославија је у прво време копирала совјетске установе и праксу, влада је крајем 1948. године, кад је пала одлука о суђењу, ухапсила и генерала Петра Косића, предратног Начелника Генералштаба и Гувернера Њ.В.Краља, да увећа групу

оних који ће бити суђени. За време Нирнбершког процеса растурана је књига немачког публицисте *Kurta Riess*-а „Тотална шпијунажа“, у којој стоји да је *Canaris* имао човека у лицу генерала Косића! Колико је то тврђење озбиљно и тачно, доказ су доцније дали сами полицијско-судски наши органи, кад су једном нашем човеку с ким су сарађивали, рекли да је случај генерала Косића класичан пример какав доказни поступак не треба да буде.

Генерал Косић је пре рата био тежак болесник, а после хапшења је брзо пребачен у болницу у којој је умро. У болници је лежао Намесник Перовић од 1946. године па до самог суђења. Из болнице је са болничарком дошао на суђење. У истражном притвору је нестало Цинцар-Марковић.

Као што се види, чланови окривљене групе водили су борбу са животом и смрћу и нису сви дочекали дуго очекивано суђење.

*

У Лондону је радила међународна комисија за утврђивање листе ратних злочинаца, који ће бити предани на суђење оним савезничким земљама на чијој су територији и над чијим су становништвом ти злочини извршени. Наша влада је ту категорију злочинаца проширила и на домаће њихове сараднике. Савезници су судили главним немачким злочинцима у Нирнбергу, а остали су или предавани заинтересованим владама, или немачким судовима. Италијански ратни кривци из политичког разлога нису предавани другим земљама, већ су суђени у њиховој земљи.

Што се тиче домаћих помагача страних ратних злочинаца, савезници су предали нашим властима генерала Милана Недића, који је дошао на власт да се бори против ширења комунистичког покрета у земљи, јер је Комесаријат Милана Аћимовића био немоћан за такву борбу, и неке његове сараднике, а друге нису.

У погледу емигрантске владе, чији је министар војни у земљи, Дража Михајловић, водио борбу против југословенских партизана, па је према томе она и због тога крива, неки њени чланови су суђени у одсуству, иако је влада била савезник западних демократија, многи нису, а неки су чак ушли у нову владу у земљи. Михајловић је осуђен као сарадник окупатора, мада влада Сједињених Држава Америке није била тог мишљења. Влада се осветила својим противницима у домаћем грађанском рату, некима помоћу савезника, а другима против њиховог уверења.

Из НДХ коју савезници нису признавали за члана међународне заједнице држава, већ сматрали ратном творевином, главни кривци су емигрирали у Јужну и Северну Америку, и нису као политички емигранти изручени освети наше владе, а неки споредни јесу.

Услед неодређеног држања савезника у тим питањима, код нас је настао лов на људе. Неки су силом доведени као Цинцар-Марковић, неки планови за насилно довођење нису успели, као план са Мачеком и Јевтићем.

Кнез Намесник није био ни ратни злочинац, ни њихов помагач, те према заузетом ставу Међународне комисије за ратне злочине није потпадао под надлежност наших судова. Претња полиције да ће га довести није се испунила. А да га изруче као политичког противника новог режима у нашој земљи освети нове власти, нико није ни помишљао.

Ако Кнез у емиграцији није потпадао по тој основи надлежности наших судова, Станковић, Перовић и Антић су потпадали још очигледно мање, јер је првој двојници нуђена сарадња од стране Немаца, коју су они одбили, а трећи није долазио ни у какав додир са њима.

Према томе, основ за суђење Намесницима и Министру двора у земљи није међународне, већ унутарполитичке природе и добија карактер личне освете, пошто се суди онима који су у рукама власти, а не и онима који су ван њиховог домашаја и који за такво суђење не би били екстрадирани.

Круг оних које је требало судити није се више могао проширити.

*

За систем нове власти је интересантно напоменути да ме је у истражном притвору, поред судије иследника, почела саслушавати и Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, као и да је то саслушање настављено и у времену кад сам после другог хапшења био пуштен на слободу. Започето 28. марта у истражном притвору, завршено је 23. августа 1945. године, када сам привремено био на слободи.

*

И најзад, дошао је суђени час после дугог, врло дугог иследног притвора. Живот у таквом притвору је нешто необично. Ислеђивање се често врши под насиљем сваке врсте коју злочиначка машта и зверски нагон могу да измисле. Никад на сунце и на ваздух. Никад у шетњу. Стално у затвореном простору под контролом обавезног чувара. Одсечени од породице, света и живота. Две године нисмо имали право ни на какве новине. Један младић међу службеницима каже преда мном старом Станковићу да се не жали кад га нико није тукао. Као да је у њиховим очима туча нешто обавезно у таквој кући! Ако се такав режим и живот продуже дуже, како је са нама било, велико је чудо да човек просто не излуди. У поређењу са режимом у казненом заводу, режим у иследном притвору је далеко тежи. Стога налазим да њихово изједначење у свакој пресуди, по кривичном поступку и казненом праву, није на свом месту кад се каже да време проведено у иследном притвору улази у рок трајања казне.

С У Ђ Е Њ Е

Месеца јуна и јула 1949. године био сам у болници у заједничкој соби са Намесником Перовићем. Другог августа су ме преместили у другу собу да ми сутрадан уруче следећи акт:

„Прилог: оптужница Јавног тужиоца ФНРЈ
Б Бр. 339/49 К Бр. 292/1949. год.

Судски позив

За АНТИЋА Милана из Београда, који се позива као оптуженик на дан петак 12. августа 1949. године у 9 часова у овај Суд, соба бр. 12 на претрес у кривичној ствари СТАНКОВИЋА др РАДЕНКА и ост. из Београда због кривичног дела из чл. 3 а/ и др. Закона о кр. делима против народа и државе.

Оптужени се позива да најкасније у року од 3 дана по пријему позива узме браниоца и о томе извести суд. У противном, одредиће се бранилац по службеној дужности у смислу чл. 50 Закона о кривичном поступку.

Од Окружног суда за град Београд у Београду
Судско одељење I

Дана 3. августа 1949. године
(м.п.)

Претседник већа-
Претседник суда,

Народна Република Србија
Окружни суд за град Београд

с.р.
(Александар Хаципоповић)

Београд

Одмах затим учинио ми је посету у болници заменик Јавног тужиоца, који ме је саслушавао, и пошто су од тог саслушања протекле готово четири године, питао је да ли га познајем. Одговорио сам да га не само познајем, већ се сећам и његових речи при расстанку, да ће ме пустити на слободу чим заврши саслушање. Обична ласкања иследника да измаме жељена признања! Питао је да ли имам свог браниоца. Кад сам рекао да немам, одговорио је да ће одредити браниоца по службеној дужности. И заиста, одредили су, али бившег комунистичког народног посланика. На моје поверење у суд, они су одговорили неповерењем. Станковић, Перовић и Грегорић нису имали комунисте за браниоце. Није пропустио да ми каже да бих био кажњен смртном казном да сам суђен одмах у почетку. Да ли је с тим хтео да оправда дуго држање у истражном притвору, или је упустио претњу због озбиљности моје кривице? Али, прелазећи и преко једног и другог, заменик Јавног тужиоца је као правно лице прејудицирао одлуку суда која је његова суверена апанажа и његова функција. Водио је са многим претходне разговоре да види и оцени моје лично стање и расположење и да даље суђење усклади према томе и према личним потребама. Питао је да ли сам раније био осуђиван и да ли познајем судску процедуру. Рекао ми је да ће скренути пажњу председавајућем судији да ми олакша позицију на главном претресу. Међутим, није се радило о олакшању, јер је мој положај на претресу био најтежи, већ о држању и улози заменика, који је био главни аранжер процеса и контролор његовог вођења. Заменик је за све време суђења седео у првим клупама и не само пратио, него знацима одобравања и неодобравања дириговао целом радњом, док је за време одмора и судске паузе давао упутства председавајућем судији како даље да ради. Тако је за време једне паузе ушао у собу у којој је Намесник Станковић чекао да буде позван у већницу кад на њега дође ред да буде саслушан, те му поставио питање: „Шта да радимо с оптуженим Антићем? Његово држање је такво да не знамо шта ћемо с њим!“

На крају тог разговора питао је шта мислим о оптужници. Шта може оптуженик да каже Јавном тужиоштву ван судског претреса? Заменик Јавног тужиоца је тим питањем опет повредио аутономију суда. Рекао сам му да је оптужница вешто написана, да не бих казао да је неоснована. Нисам могао рећи да је памфлет, а не историјски документ с обзиром на озбиљност материјала који обрађује и на личности којих се тиче. Свака оптужница има два вида. Ужи вид је

изражен у законском члану који дефинише кривично дело, а шири у нападу Јавног тужиштва које, по њему, брани друштво. Идеална оптужница захтева да законодавац, који прописује кривично дело, и тужиштво, које по том пропису поступа, буду надахнути истином, моралом и објективношћу као да се њима суди. У сваком другом случају постоји насиље.

Летимична анализа члана 3-а Закона о кривичним делима против народа и државе, као ужег вида оптужнице, даје другу слику законодавца, који одговорност за кажњива дела по том члану, учињена у опасном периоду времена „по мир, независност и слободу“ од 27. марта 1941. године па до капитулације владе 18. априла, баца на намесништво. У том периоду је постојала влада генерала Симовића, која је увукла земљу у рат. Намесништво је пало 27. марта баш због тога што је било против немогућег и неравног рата.

Још теже је тврдити да је намеснички режим својим радом пре 27. марта ослабио „одбранбену снагу земље“ услед чега је био угрожен њен опстанак. Ако је реч о југословенској војсци, њеној организацији и њеном наоружању, у вези са материјалним могућностима земље, није могуће замислити макакав режим или унутрашњу политику, који би могли са двадесет или тридесет дивизија, па ма та војска била најмодерније наоружана, пружити отпор немачкој сили од двеста дивизија и војсци немачких савезника који окружују нашу земљу!

Уз судски позив да пристанем суду 12. августа 1949. године ради претреса у кривичној ствари, уручена ми је следећа оптужница:

**„ЈАВНО ТУЖИОШТВО
ФЕДЕРАЛНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Бр. Б 339/49
3.8.1949. год.
Београд**

ОКРУЖНОМ СУДУ ЗА ГРАД БЕОГРАД

Београд

На основу чл. 35 и 39 Закона о кривичном поступку подносим
томе суду

О П Т У Ж Н И Ц У

Против:

1. **СТАНКОВИЋ др РАДЕНКА**, бив. краљевског намесника, рођеног 26.4.1880. г., са пребивалиштем у Београду;
2. **ПЕРОВИЋА др ИВА**, бив. краљевског намесника, рођеног 30.8.1882. г., са пребивалиштем у Београду;
3. **АНТИЋА МИЛАНА**, бив. министра двора, рођеног 31.7.1892. г., са пребивалиштем у Београду, и
4. **ГРЕГОРИЋА др Данила**, бив.адвоката и новинара, рођеног 22.11.1909. г., са пребивалиштем у Београду,

з а т о ш т о су и то:

Оптужени Станковић, Перовић и Антић:

Прва двојица у својству краљевских намесника, трећи у својству министра двора, саветодавца и најближег сарадника намесника Павла Карађорђевића, дакле вршећи руководеће функције у врховној државној власти за време од 1934. па до пред капитулацију Југославије 1941. г., а напосе сва тројица као чланови посебног тела званог „крунско веће“ („ужи кабинет“), извршили следеће:

1. На управу земље постављали су и подржавали (Ја постављао и подржавао!) против народне владе састављене од издајничких и профашистичких елемената на челу са Богољубом Јевтићем, Миланом Стојадиновићем и најпосле Драгишом Цветковићем и Владимиром Мачеком. Ови су, према интенцијама оптужених и уз њихову потпору (према мојим интенцијама и уз моју потпору!), помоћу жандармерије и полиције, у разним облицима спроводили над грађанима насиље, терор, мучење и убиства, вршили масовна хапшења, осуђивања на вишегодишњу робију и смртне казне, конфинирања и упућивања у концентрационе логоре,

- уништавали грађанске слободе (штампе, збора и договора, удруживања и др.), укидали слободне и независне радничке синдикате, у разним облицима друштвеног живота спроводили фашизацију земље, разним мерама распиривали и продубљивали неповерење и раздор међу народима Југославије;
2. Економску политику земље у односу на иностранство оптужени су водили тако (Ја водио економску политику!) да су Југославију учинили привредно потпуно зависном од немачког диктата и подвргли је немилосрдној експлоатацији фашистичке Немачке. Путем трговинских споразума уступали су Немачкој огроман део југословенског извоза на штету југословенске привреде и у међусобном промету давали јој многобројне привредне повластице; у робном промету допустили су Немачкој да она сама одређује високе цене својим, а ниске цене југословенским артиклима, при чему је, такође, обрачунски курс рајхс.марке утврђиван на штету наше привреде; кроз активни југословенски клириншки салдо стварно су вршили кредитирање Немачке; у транспорту робе пружили су Немачкој могућност да уведе контролу на штету наших саобраћајних установа; немачки пљачкашки систем помагали су и употпуњавали, поред осталог, и тиме што су путем концесија и других повластица олакшавали и подстицали продирање немачког капитала у разне гране наше привреде, па и у оне гране које су биле од посебног значаја за одбрану земље (хемијску и др.);
 3. Спољну политику државе, противно јасно израженом расположењу народа Југославије, оптужени су оријентирали према фашистичким државама (Ја сам оријентирао!) и упрегли Југославију у савез са тим државама. Потчињавајући нашу земљу агресивним плановима Немачке и Италије и под њиховим утицајем, оптужени су почетком 1937. године разбили Малу Антанту, која је представљала споразум о заједничкој одбрани Југославије, Чехословачке и Румуније, отворивши тако несметан пут немачкој агресији, склопили пакт о вечном пријатељству са фашистичком Бугарском и стварно онемогућили успешно деловање Балканског споразума-одбраненог савеза између Југославије, Румуније, Грчке и Турске, у спољно-политичком погледу постепено су довели Југославију у стање изолације, а

затим је и формално увели у круг осовинских држава, приступивши месеца марта 1941. год. и тзв. Тројном пакту. Тим издајничким актом хтели су наметнути нашој земљи обавезу да помаже остварење агресивних планова Немачке, Италије и Јапана о поробљавању других народа, а тиме су уједно ликвидирали независност наше земље. Додатном тајном клаузулом уз Тројни пакт допустили су преко наше земље превоз немачког ратног материјала у сврхе вођења империјалистичког рата, као и превоз немачких војних рањеника;

4. Насупрот очигледно агресорским тежњама Хитлера и Мусолинија, управљених на поробљавање наших и других, у првом реду словенских народа, оптужени су саботирали припремање земље за одбрану са циљем да код народа створе уверење о немогућности одбране земље и тако оправдају приступање Тројном пакту (Ја саботирао припремање земље за одбрану!). Они су ширили капитулантски дух у народу и војсци, а на највише командне положаје постављали су изразите профашистичке и издајничке генерале, као генерала Милутина Недића за министра војске (од 25.8.1938. до 26.8.1939. г.), затим Милана Недића за министра војске (од 26.8.1939. до 4.2.1941. г.) и најзад генерала Петра Пешића за министра војске (од 4.2.1941. до 27.3.1941. г.), генерала Милана Недића и Петра Косића за начелнике Главног генералштаба, што је имало за последицу расуло војске приликом непријатељског напада на нашу земљу,

те су тако стојећи на челу врховне државне власти (Ја на челу врховне државне власти!) спроводили владавину најокрутнијих полицијских прогона против патриотских и демократских елемената и укидања слобода и демократских права грађана; пред очигледном фашистичком агесијом разбили су одбранбену снагу државе, помагали фашистичкој Немачкој у пљачкању наше земље и уништили њену привредну самосталност, у политичком, привредном и војном погледу пружали помоћ непријатељу, угрожавали мир, независност и националну слободу народа Југославије и учинили да наша земља буде од стране фашистичких агресора поробљена, раскомадана и изложена страховитом исцрпљењу, а наши народи физичком истребљењу и уништењу,

чиме су извршили кривично дело издаје домовине предвиђено у чл. 3-а Закона о кривичним делима против народа и државе кажњиво по ставу 1. чл. 4. истог закона;

Оптужени Грегорић:

.....

2. Стојећи у служби немачког посланства у Београду оптужени Грегорић је служио као посредник између намесништва и владе Цветковић-Мачек, с једне стране, и немачког министарства спољних послова с друге стране, у циљу да Југославија буде увучена у табор осовинских фашистичких држава...

3. Одмах по капитулацији Југославије оптужени Грегорић је у априлу 1941. г. ступио у везу са представником немачке окупаторске команде у Србији Краусом, иначе шефом Гестапо-а, с њиме водио разговоре о образовању квислиншког комесаријата и по његовом тражењу, а у заједници са Ђорђем Перићем, каснијим шефом пропаганде квислиншке владе Милана Недића, саставио листу лица која би имала ући у квислиншки комесаријат и ту листу по Перићу предао поменутом Краусу...

Те је тако, радећи у корист фашистичке Немачке, ширио фашистичку пропаганду, помагао профашистичке мере противнародних режима у Југославији, допринео поробљавању наше земље од стране фашистичких окупатора, а за време непријатељске окупације од 1941. г. подржавао окупатора у истребљивању наших народа,

Чиме је извршио и то својом делатношћу наведеном под 1/ и 2/ кривично дело издаје домовине предвиђено чл. 3-а Закона о кривичним делима против народа и државе, а радњама под 3/ кривично дело политичке сарадње са непријатељем предвиђено у тач. 6 чл. 3 Закона о кривичним делима против народа и државе, кажњива по ст. 1 чл. 4 истог Закона.“

По овлашћењу Јавног тужиоца ФНРЈ, оптужницу је потписао и заступао пред судом помоћник др Милан Бркић.

*

После првог и другог хапшења за дела учињена у функцији Министра двора, и разрешења сваке одговорности пуштањем на слободу, оваква оптужница после трећег хапшења значи да сам пре претреса већ био осуђен. Као што су оптужнице монтиране, тако су и казне унапред одређиване.

Оптужница не признаје законе предратне Југославије као да та земља није била правна држава, већ хаос, анархија и безвлашће.

По Уставу Краљевине Југославије од 1931. године Круна није била одговорна. Постојала је одговорна влада. Дела која оптужница ставља на терет оптуженим лицима нису била законом предвиђена пре него што су извршена.

Оптужница не тужи ниједног министра ранијих одговорних влада, мада се по општем кривичном поступку не суди само присутним, већ и одсутним лицима. Суђење се не односи само на личност, суђење афирмира кажњиво дело и осигурава респект закона који то дело предвиђа. Кривични законик је устав реда јавног културног и цивилизованог друштва.

Као представник по закону политички неодговорне Круне, Намесништво је недељив колегијум од три члана. Оптужница упркос томе дели Намесништво на одговорне Станковића и Перовића, те их оптужује, и на неодговорног Намесника Павла Карађорђевића, кога не оптужује, мада на свакој својој страници говори о његовом издајничком раду.

Борећи се са тим противречностима, оптужница прелази сваку допуштену границу и сваку пристојну обзирност.

По Закону о устројству Цивилне куће Њ.В.Краља од 28. новембра 1931. године (Службене новине бр. 281-ХС од 1. децембра 1931. г.), а напосе по параграфу 2 „Цивилном кућом Њ.В.Краља управља Министр двора, који се поставља Краљевим указом на предлог Председника Министарског савета и стоји непосредно под Краљем.“

Чл. 8 гласи: Особље Цивилне куће Њ.В.Краља, изузев особља које се плаћа из Краљеве благајне, спада у ред државних службеника грађанског реда; за њих у свему важе прописи Закона о чиновницима, у колико овим Законом није што друго одређено.“

Чл. 19 каже: „Звања Цивилне куће Њ.В.Краља, за које важе прописи Закона о чиновницима, распоређују се:

„Министар двора I група

.....“

У надлежност Министра двора било је отправљање административно-политичких послова Дворске канцеларије, док су војни послови и Управа двора били одвојени. За време Обреновића, чиновник те врсте се звао Начелник дворске канцеларије, а за време Краља Петра I Карађорђевића Краљев секретар.

Као државни службеник грађанског реда, Министар двора није био члан ниједне ни парламентарне, ни пословне владе. Према томе, ни по Закону о чиновницима није био политички одговоран.

Поред свега тога оптужница Министра двора изједначује по значају и функцији са Намесницима Станковићем и Перовићем и чини га одговорним за извршена иста кривична дела у вођењу унутрашње, спољне, економске и војне политике. Придаје му функцију коју он није имао, а која одговара њеним циљевима.

У даљем тексту такву функцију донекле ублажава јер ме оптужује као саветодавца и сарадника, а не оптужује наредбодавца, што наводи на закључак да ни ја не бих био оптужен да сам у том моменту био у емиграцији.

Ја сам постављен на положај Министра двора за време Краља Александра, кад је донесен горњи закон о устројству Цивилне куће Њ.В.Краља и тим законом одређена министрова функција. Краљ Александар је био јака политичка личност. Да му је био потребан саветодавац, он би узео јаког политичког човека. Уосталом, саветодавци Круне су одговорне владе. Не би узео бившег дипломатског чиновника. Што важи за Краља, то важи и за Кнеза Павла, који је био личност изразите индивидуалности, супериорне интелигенције и високе наобразбе. Мене Кнез није изабрао за саветодавца. Ја сам на положају Министра двора већ био кад је Намесништво дошло на власт.

„Ништа није погрешније, пише Слободан Јовановић, него чисто морални утицај јавног мњења схватити као једну организовану правну власт. Нико нпр. неће рећи да у Француској под Лујем XV, носилац краљевске власти није био Луј XV, него маркиза Помпадур, која је имала неограничен утицај на њега“. (Слободан Јовановић: О држави – основи једне правне теорије – Београд, 1922).

С тим у вези, макакав утицај, ако не долази од више организованих власти, а та власт није био Министар двора, неће рећи да Кнез Павле није био Краљевски Намесник.

Председнику суда се може приписати лични либерализам у вођењу претреса, кад је допустио дискусију о мом чиновничком статусу. У току те дискусије, мој бранилац се усудио да пита оптуженог Станковића, да ли сам био чиновник или не. Само питање у случају позитивног одговора, а одговор је био такав, повлачио је за собом и по његовом мишљењу моју политичку неодговорност за дела која су ми уписана у кривицу. Несумњива

храброст једног комуниста да устане макар посредно против намера комунистичког суда. Али је либерализам председника суда био помрачен чињеницом што је преко тога прешао иако је на свом столу за све то време имао у својим рукама текст Закона о устројству Цивилне куће о коме се ради. Суд је савест човечанства, а судија који није поносан таквом својом улогом, искључује себе из људске заједнице.

Придавање такве важности мом случају, значило је да ћу добити и најтежу казну. Да Јавни тужилац тужи Министра двора као централну личност у вођењу целокупне државне политике за време намесничког режима, а не тужи ме за исту политику под Краљем Александром, колико је чудовишно, толико и трагично, јер открива лични моменат суда, његово расположење или нерасположење према мојој особи, самовољу и неодговорност.

Безакоње, површно постављање, тумачење и осуђивање појединих политичких догађаја, ноторно непознавање политичких збивања, сумњив интелектуални и морални ниво тужбе, диктаторски тон вођења расправе, све је то изазивало револт код оптужених и презриву реакцију, која није водила рачуна о судским последицама.

*

После пријема оптужнице и посете заменика Јавног тужиоца у болници, учинио ми је посету адвокат, кога је суд по службеној дужности одредио за мог браниоца. Дошао је у пратњи агента УДБЕ или ОЗНЕ. Тих на изглед, доброћудан комунац, коме буржујске навике више приличе, учинио је увод у познанство који нас је одмах приближио, јер смо говорили о заједничком пријатељу, једном скопском адвокату. Саопштио ми је и показао текст да сам оптужен на основу чл. 3-а Закона о кривичним делима против народа и државе. За мене је тај податак био нов и важан јер се из оптужнице није могао видети. Одмах сам питао, пре себе него њега, о суђењу *ex post facto* за дела наводно учињена у предратној периоди. Чим сам у самом почетку приметио да није слободан, да се снебива и устеже, гледајући непрестано свог пратиоца, није било много говора о мом случају. Рекао сам да немам шта да кажем, нити какву жељу да изнесем, те остављам њему да по својој савести врши своју дужност. Нисам знао да је био изабран на листи Комунистичке странке за Уставотворну Скупштину. Па ипак, био

сам уздржљив према човеку кога суд шаље и кога први пут видим у животу.

Кад сам изведен пред суд, за мене се постављало питање какав став да заузмем према тужби која се пре односи на сваког другог него на мене, у којој се сваки други може пре познати него ја. Или дати изјаву у самом почетку да се тужба не односи на мене и да нећу учествовати у даљем претресу, мислећи само на себе, или бранити част и углед државе и њене политике, која је тужбом унижена, апстрахујући своју личност. Неправда је на мене тако утицала да ми је улила више храбрости него снаге да пређем преко свих могућих судских последица. И решио сам се на отпор.

У штампи је објављено да ће суђење Намесницима бити јавно. Међутим, на клупама публике су, поред заменика Јавног тужиоца, иследници оптужених, понеки повлашћен новинар и чланови породица оптужених лица. Одвојено из редова такве публике, седели су у продужењу резервисаног места за браниоце, Арса Стаменковић, београдски адвокат, социјалист по политичком убеђењу, буржујски богаташ по наслеђу, продавац свог имања Двору и велики акционар Народне Банке, као Пјер Крижанић, карикатуриста, иначе пуковник партизанске ослободилачке војске.

На улици пред судом предузете су опсежне полицијске мере ради одржања реда.

О раду суда и о току суђења даване су врло оскудне и безбојне нотице у домаћој штампи, да се брзо пређе преко тог догађаја, незапажено и безначајно, као што су нечујно протекле године нашег лежања у иследном притвору.

После отварања заседања, Председник суда је изјавио, да ће прво, по утврђеном реду, бити саслушан оптужени Антић, затим Станковић, онда Перовић, и најзад Грегорић, те позвао остале оптужене да напусте већницу.

Пре него што је почело моје саслушање, док сам у стојећем ставу давао личне податке, снимао ме фотограф, само мене и никог другог, не знам зашто и у које сврхе.

Моје саслушање је почело у 10 часова и са једним прекидом од пола сата трајало је до 16 часова.

*

1 – У самом почетку образложења, оптужница наводи какве је мере влада требало да предузме да би земљу политички, привредно и војнички спремила за одбрану од напада „хитлеровских бандита“: да, наиме, реши унутрашња политичка питања, да закључи одбрамбене савезе, а у првом реду пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом.

Одговор сам дао.

Пре доласка Хитлера на власт, за Југославију је од самог њеног постанка постојала непосредна италијанска опасност. Југославија се од тога бранила уговором о пријатељству с Италијом, војним припремама, па чак и подизањем скувих утврђења на тој страни. Одбранбена снага је стално појачавана. Војсци је поклоњена највећа пажња. Југословенски народ је утрошио 60 милијарди динара из редовних буџетских кредита на организацију и наоружање војске. Војска је била гаранција против сваког напада, па ма с које стране дошао. Поред војске Југославија је имала уговоре са Чехословачком, Румунијом, Бугарском, Балкански Савез, са Француском, и најзад нов уговор с Италијом и Мађарском. Намеснички режим је обновио дипломатске односе са Совјетским Савезом. До доласка Молотова на положај Министра спољних послова, Литвинов је водио женеvску политику колективне безбедности. Француска идеја после Локарна о закључењу једног таквог источног гарантног уговора са Совјетским Савезом и Немачком, Немачка је осујетила. Ерио (*Edouard Herriot*) и Пол Бонкур (*Paul-Boncour*) су желели засебан уговор са Совјетским Савезом. Лавал је тај уговор потписао у Москви, али је при повратку изјавио Герингу (*Goering*) у Кракову да он тај уговор не одобрава. Француска јавност је била против закључења таквог уговора. Ратификација је од стране Француске Скупштине одлагана. Коначна његова ратификација је изазвала окупацију Рајнске области, која је задала знатан ударац француској политици и остала без реакције локарнских гарантних сила. Енглеска и Француска су после тога водиле преговоре о закључењу савеза са Москвом, али место тога дошао је савез између Совјета и Немачке. Совјетски Савез је тада као светска сила био у центру светске политике. Пакт са Југославијом га није интересовао.

За јачање Југославије и њене унутрашње ситуације, с обзиром на тешке дане који су се назирали, намеснички режим је, недељу

дана пре почетка Другог светског рата, решио српско-хрватски спор који је 20 година ометао консолидацију земље.

2 – Тужба даље каже: „Трећи оптужени Милан Антић, иако није био члан Намесништва, у својству Министра двора био је саветодавац и најближи сарадник Намесника Павла Карађорђевића, те је не само својим саветима утицао на вођење унутрашње и спољне политике државе, већ је узимао и врло активно учешће у доношењу најсудбоноснијих одлука тзв. Крунског већа и у спровођењу терористичких мера против антифашистичких и патриотских елемената.“

Оптужница не наводи ниједан конкретан пример „мог активног учешћа у доношењу најсудбоноснијих одлука тзв. Крунског већа“, коме сам присуствовао као записничар.

Објаснио сам суду да назив споменутог скупа не одговара стварности. То је било већање *ad hoc* сазваних министара најглавнијих компетентних ресора под председништвом Краљевских Намесника. То није Крунски савет који постоји по Дворском статуту у специјалном саставу за решавање чисто династичких питања. Нити је то био Ужи кабинет, јер такав орган по неком законском тексту није постојао.

Што се тиче мог учествовања на том саветовању, Кнез Намесник ми је, по повратку са свог пута у *Berhtesgaden*, наредио да позовем Председника владе, Подпредседника Мачека, Министра Куловца, Министра војног и Министра спољних послова на састанак под председништвом Намесника и додао да том састанку присуствујем и ја. Ближе инструкције нисам тражио. Ја сам своје присуствовање нормално схватио. Пошто нисам ни члан Намесништва, ни члан владе, могу присуствовати само као записничар, пошто Министар двора присуствује у том својству у Крунском савету. Тако је и било. Слушао сам, ћутао и бележио. Кад се дискутовало о томе кога треба обавестити о закључцима овог састанка, решено је да Кнез прими и обавести Патријарха Православне Цркве, Министар спољних послова шефове опозиционих странака, а Министар двора добио је задатак да обавести патриотска удружења.

Како је нападом Италије на Грчку постављено питање Солуна, који представља геополитички и стратегијски проблем од животне важности за нашу државу баш у вези с Италијом, а Министар спољних послова о томе не говори, док сам ја то питање познавао

боље од свих учесника на том састанку и у свим његовим фазама од 1912. године до 1941., то сам о његовој важности расправљао прво са Кнезом на мојим редовним засебним реферисањима. На првом идућем заседању поставио сам само питање: шта ће бити са Солуном ако Италија победи у рату? Дискусија је поведена и закључак донесен да се траже гаранције. У тој дискусији нисам учествовао, ни у доношењу закључка.

Што се тиче тврђења о мом учешћу у спровођењу терористичких мера против комуниста, ту заиста нисам играо никакву улогу, нити је дужност моја била да се мешам у рад надлежног министарства.

3 – Долази одељак у коме оптужница напада југословенске власти које су по дужности, по закону и пред редовним судовима браниле друштвени поредак од рушилачке акције комунистичких елемената. Владин рад је био легалан.

4 – Тужба се позива на писма представника грађанских опозиционих странака од 15. децембра 1936. и 20. августа 1937. године, која су упућена Намеснику Павлу и критикују како режим, тако и владу.

Тужба комунистичког режима позива се на политичко незадовољство опозиционих грађанских странака које нису за бескласну државу, ни за диктатуру радничке класе. Кад би те странке дошле на власт и оне би истим мерама браниле државни поредак. У том ставу тужба није марксистичка.

5 – „Прогони, насиља, терор, хапшења и мучења затвореника у Југославији били су познати далеко изван њених граница. У току 1936. године Међународно правничко удружење било је изаслало свог представника Етјен Милоа (*Etienne Millot*) да тражи човечније поступање са затвореницима. О терору који је владао у Југославији и мисији Милоа изашао је у париском листу „*Humanite*“ 17. маја 1936. године следећи допис:

„Ако би требало у овом „веку цивилизације“ дати између свих земаља где се муче људи, прву награду за страхоте, онда би без сумње то право припало Југославији...

„Али најчуднија историја јесте прича о састанку, који је он имао са г. Антићем, Министром двора...Антић ме је примио врло рђаво, прича адвокат Мило, мада сам ја био у пратњи председника

југословенских адвоката. Далеко од тога да пориче мучења наметнута затвореницима, он ми је цинички објаснио, да су она била потребна испред болшевичке опасности, која је расла. Он је чак додао, да се у том погледу у Бугарској види још више у затворима и дао ми на знање, да ће се можда исто тако поступати и у Југославији. „Француско-совјетски пакт је без извињења“, рекао ми је он сурово. Или он не значи ништа, и онда зашто је био закључен, или он значи истинско приближење између два народа, и онда је то страшно. Ма шта било, нека Француска више не рачуна на помоћ наше армије...“

Даље тужба каже: „Као што се види, владајућа клика на челу са Намесништвом није порицала своју терористичку владавину. Она је била решена да у томе иде и даље. Изјава Антићева о томе касније се је остварила, јер су ускоро после тога почели у Југославији ницати нови концентрациони логори...“

Једног дана пријавио се код мене г. Владимир Симић, председник адвокатске коморе у Београду, са једним странцем. Нисам познавао ни Симића, ни странца. Симић ми није раније најавио посету, ни кога, ни зашто доводи. Десило се тако да ми се и Симић морао представити и странац, али само у вези са својом мисијом, а не и са својом личношћу. Етјен Мило је био познат француски комунист, о чему сам сутрадан био обавештен од француских београдских кругова. Дошао је у име Лиге за право човека, славне институције Француске Револуције, а сад експозитуре међународног комунизма, са писмом за Кнеза Намесника. Кампања о терору и позив Лиге да интервенише у корист југословенских комуниста организовала је југословенска комунистичка централа. Тражио је аудијенцију код Кнеза. Како је то мени био непознат странац, са непознатом мисијом, молио сам га да ми да биже податке о предмету аудијенције. Рекао ми је да је у питању положај југословенских комуниста у затворима и да носи писмо Лиге на личну адресу Кнеза. Одговорио сам да ћу га пријавити за аудијенцију и да ћу га обавестити о исходу моје интервенције. То је било све. Пошто сам се обавестио ко је г. Етјен Мило, реферисао сам о случају и о пријави за аудијенцију. Кнез је одговорио да писмо примим и да му га предам, ако га молилац буде хтео дати, а да странца упутим ресорном министру. Сутрадан сам одговорио г. Милоу да Кнез жали што га заузет не може примити лично, али ће радо примити писмо, а ја ћу му изаћи у сусрет да издејствујем пријем код ресорног министра. Г. Мило ми је писмо

предао, које сам запечаћено доставио Кнезу, са чијом се садржином никад касније нисам упознао, пошто га је Кнез вероватно упутио ресорном министру. Жалио се што није добио аудијенцију. Одговорио сам да је у питању страна интервенција у наше унутрашње послове и да у таквом случају одговорна влада треба да заузме став. Кнез не зна какав је положај комуниста у затворима, а не знам ни ја. Поводом подигнуте кампање влада је слала једну анкетну комисију у којој су били и професори универзитета, која је утврдила нормално стање.

О претњама бугарским случајем не може бити речи, јер нисам знао ни тада, ни сада, какву је борбу бугарска влада водила са домаћим комунистима. Пошто сам служио у Бугарској, знао сам само за чудовишан атентат у аналима комунистичке акције, извршен у цркви Свете Недеље у Софији 1925. године, кад је погинуло 125 лица, а рањено више од 500, али није погођен онај коме је био намењен.

Међутим, кулминацију случај постиже тврђењем, да сам као дугогодишњи дипломатски чиновник, као одговорни службеник на овом последњем истакнутом месту, у разговору са једним страним интелектуалцем, могао говорити и претити као какав човек с улице, критикујући спољну политику његове земље и рећи да ми нећемо притећи Француској у помоћ, на основу уговора о пријатељству који смо имали с њом, ако остане при савезу са Совјетском Русијом. Ваљда могу рачунати да ми се призна толико такта и да се ослободим толике глупости. Уосталом, на жалост кад и то морам рећи, ја сам био тај који је, на последњем састанку у француском Министарству спољних послова између одговорних представника обеју страна, о утврђивању дефинитивног текста уговора о пријатељству, предложио такву измену у француском тексту, која би тај уговор учинила више оперативним, а мање декларативним. Кад се ради о комунистичком моралу и о методама комунистичке пропаганде, немогуће је избећи суперлативе у осуди.

После посете г. Милоа, Симић ми се извинио што је дошло до тог инцидента.

Зар није Стејић извршио атентат на Престолонаследника и Пашића, па остао жив? Зар није Алијагић убио Милорада Драшковића?

Пошто је суд тај случај експлоатисао до крајњих граница, рекао сам да постоји велика разлика између оног што се тврди и оног што постоји. Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић су преводили у

затвору „Капитал“ Карла Маркса. У затвору су организовали „комунистички универзитет“.

Председник суда ме прекида и пита откуд ја то знам. Одговорио сам да сам читао у листу „Борба“, органу југословенске комунистичке странке.

Суд је далеко више знао шта је истина у том случају, а оптуженог жели да држи у потпуном незнању и да то незнање употреби против њега. Доцније сам дознао приликом смрти Моше Пијаде, кад сам био у затвору на издржавању казне, како је радио јавио, да је Пијаде добио за превођење „Капитала“ одобрење од тадашњег Министра правде др Лазара Марковића; да је из затвора организовао и напоље послао преведени текст на штампање; да је слободно малао у затвору и материјал за малање добијао споља; да је Родољуб Чолаковић био на повлашћеном месту у затворској амбуланти и ту организовао обавештајну и конспиративну службу са друговима на слободи; да је Пијаде примао госте новинаре и да им је приређивао ручкове храном која је доношена из митровачких градских ресторана, итд.

Шта је комунист у борби за остварење својих идеала сетио сам се случаја Луја Адамича, америчког држављанина југословенског порекла, новинара и књижевника, који је добио америчку награду за роман „Динамит“. Кад је 1933. године посетио Београд, Пресбиро ме молио да му израдим аудијенцију. Што ја нисам знао да је Адамич био истакнути комунист, то се може разумети, али да Пресбиро не зна кога ми шаље, то је теже схватити. Био је примљен и остао кратко време са Краљем, јер је Краљ одмах уочио с ким има посла. Владар центлмен није замерио што сам му препоручио таквог госта. Али је Адамич при повратку у Америку написао серију чланака против Краља, па и мене. То је био мој први испит са комунистичком куртоазијом.

Моје су се претње обистиниле, каже оптужница, да ће се и код нас поштрити поступак према комунистима као у Бугарској, јер су после посете г. Милоа почели ницати концентрациони логори за комунисте у нашој земљи. Није похвално за мене кад морам да кажем, да сам из оптужнице први пут сазнао да су отварани и где су били такви логори.

Пада у очи да чланак у „*Humanite*“ није написао интелектуалац г. Мило, него г-ђа Елза Триоле (*Elsa Triolet*), француски књижевни писац, жена Луја Арагона (*Louis Aragon*), такође књижевника, и муж и жена истакнути комунисти. Зашто г. Мило није сам описао

своју мисију и резултат мисије у Београду? Вероватно зато јер је теже описати непосредно неуспех и примити одговорност за неуспех пред својим вишим домаћим и међународним форумом, и што је било лакше за њега да подели одговорност пред критиком са г-ђом Триоле у погледу њене верзије оног што јој је он причао. Свака компликација, а нарочито таква, умањује доказну вредност документа. Али је суд стао на гледиште да сам баш ја усмеравао антикомунистичку политику у нашој земљи. Ја нисам био комунист, а не бити комунист није кривично дело у државама комунистичким, где постоје и партијци и непартијци. Извлачити из тог случаја закључак, да сам ја дириговао антикомунистичким курсом у земљи, колико је претерано, толико и умишљено, да се нагомила терет који ће утицати на доношење драконске осуде.

6 – У одељку тужбе о влади Цветковић-Мачек и о отварању концентрационих логора под том владом, а ја сам природно и за то крив, каже се да су „концентрациони логори, образовани по узору на по злу познате нацистичке логоре, били основани у Смедеревској Паланци, Керестинцу, Билећу, Вишеграду, Међуречју код Ивањице, Хан Пијеску, Лепоглави и др.“

Изјавио сам да концентрациони логор у Керестинцу није постојао за владе Цветковић-Мачек. У Керестинцу, поседу г. Антуна Михаловића, бившег хрватског бана, живео је и становао власник са госпођом, сином и снахом до 14. априла 1941. године, по доласку Павелића на власт, кад је одведен у затвор. Његова породица је остала у Керестинцу до августа те године, кад је присилно морала да напусти свој дом.

За време паузе пришао ми је импресиониран овом изјавом бранилац Намесника Станковића и запитало да ли може да говори са мојом супругом о томе, која је присуствовала суђењу. Кад је доцније одржао своју одбрану, напоменуо је да је овде у већници кћер г. Михаловића, да је говорио с њом и добио потврду да у Керестинцу није било логора за владе Цветковић-Мачек.

Шта је на то одговорио заступник јавне тужбе? Одговорио је да се тужба може служити и нетачним подацима! Зар то није исти морал као и у совјетског професора кривичног поступка, Чејлова, који учи да „пресуда сама по себи не мора бити истинита, већ да треба да буде призната за такву.“ (Политика, 9.2.1962.).

Ова моја изјава и моје изненађење да заступник јавне тужбе или не зна или се намерно служи нетачним подацима, према потреби,

да је немачка влада огласила рат Француској, а не обратно, изазвали су његову гневну реакцију и лични напад на мене, да је председавајући судија био побуђен да интервенише и да ме опомене да ће прекинути претрес и да ће предузети према мени законске мере.

7 – Тужба у том одељку наводи изводе из прогласа ЦК Комунистичке партије Југославије од 1940. године, да режим Цветковић-Мачек „шурује с империјалистичким ратујућим блоком, а одлучно одбија вољу свег народа Југославије да створи пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом, те тако одбија једину могућност да народу Југославије сачува његову независност“.

Године 1940., кад је проглас издан, Совјетски Савез је с „империјалистичком“ ратујућом Немачком био у савезу и желео да тај савез сачува, а не да га макаквим актом међународног карактера компромитује.

8 – Тужба каже да су Намесници и намесничке владе вршили фашизацију земље и наводи мој исказ пред иследником од 3. октобра 1945. године о мерама Стојадиновића, у том погледу као моје признање намесничке одговорности за ту фашизацију.

Стојадиновић је због тога отишао с власти.

9 – „У националном питању“, каже тужба, „владајућа клика ишла је стопама Александра Карађорђевића и великосрпских шовинистичких кругова“.

Намесништво је закључило споразум са Хрватима 24. августа 1939. године.

10 – „У складу са профашистичким режимом заведеним у земљи, владајућа клика је“, тврди тужба, „државу у привредном ...погледу оријентирала у правцу тесне повезаности с осовинским силама; земљу претворила у колонијално подручје Трећег Рајха и начинила од ње прирепак Немачке и Италије у остваривању њиховог „новог светског реда“.

Још малена Србија, а затим и Велика Југославија на њеном истом геополитичком положају, увек су економски биле оријентиране према суседним немачким државама, прво Аустро-Угарској, а затим Немачкој. За време Другог светског рата

југословенска привредна политика била је саставни део њене одбранбене политике. У доба немачке европске превласти, лакше је било суседу плаћати данак у новцу, него у крви. У то исто време, из истих разлога, Совјетски Савез је хранио немачки народ и снабдевао немачку војску, а турска држава је продавањем свог хрома изазвала дипломатски конфликт с англо-саксонским земљама.

11 – Тужба говори о Нојхаузену (*Neuhausen*), немачкој обавештајној служби, петој колони.

Влада је знала ко је Нојхаузен и шта ради. То је било довољно за њену изричну или прећутну оријентацију. Нојхаузен је био повереник Геринга (*Goering*). У прво време кад је Геринг контролисао југословенско-немачке односе до доласка Рибентропа (*Ribbentrop*) на чело спољне политике, он је Кнезу преносио поруке свог шефа кад их је имао и у колико их је имао. Напомињем да никад аудијенције није тражио преко мене. Можда му својим изгледом, јер никад и никаквог контакта нисам имао с њим, сем виђења у дому Геринга приликом државне посете Кнеза Немачкој, нисам уливао довољно поверење. Преласком те контроле на Рибентропа престала је и та мисија Нојхаузена.

Свака земља у којој живе националне мањине изложена је била, хтела не хтела, њиховим националним тежњама. Националне мањине су биле апанажа стечене слободе држава наследница Аустро-Угарске. Тај проблем је постављен уговорима о миру који су били закључени после Првог светског рата. Решаван је споразумима *a la modus vivendi*, а не радикалним иселењем или разменом становништва. Мањина је живела једном ногом у земљи пребивања, а другом у земљи матерњег језика. Однос између једне и друге такве земље зависио је у многome и од тог питања. Зар није судетски проблем угрозио светски мир? Мањинско питање је било и биће предмет експлоатације сваке слободне опозиције. На састанку у Берлину, Хитлер је поменуо Стојадиновићу и немачку мањину у Југославији, која треба да буде мост зближења између две земље. Тим проблемом, који је постављен уговорима о миру, консакрирано је право мешање једне земље у унутрашње послове друге, јер се живот једне расне мањине не сматра јуридикчки као чисто унутрашње питање једне земље. Таква „пета колона“, ако би се тако могла назвати, била је повлашћена међународним

уговорима. Али постоје и друге неповлашћене, које су политички врло важне.

12 – „Намесници и намесничке владе напустили су и разбили одбранбене савезе наше државе са суседним државама, устрајно одбијали сваку сарадњу са Совјетским Савезом и постепено систематски привођили Југославију у коло осовинских сила, настојећи да је учине њиховим сателитом“.

Да је аутор оптужнице прочитао уговоре између наше државе и других на које се позива, а могућности је имао, такав закључак не би могао донети.

Уговор са Француском се угасио кад је Француска капитулирала. Уговор са Чехословачком није обавезивао Југославију да брани Чехословачку од Немачке, ни Чехословачку да брани Југославију од Италије. Уговор са Румунијом није обавезивао ту земљу да брани нашу од Италије, ни Југославију да брани Румунију од Совјетског Савеза. Балкански Савез је углавном гарантовао мир између балканских држава и Бугарске. Уговори са Бугарском и Мађарском гарантовали су мир са тим земљама. Мир у Европи је зависио од комбиноване одбране, јер је био искључен локални рат. Версајски уговор је створио систем те одбране под француским вођством и одредио непријатеља кога треба контролисати. Кад је вођство система попустило, регионални уговори су ослабили.

Намесништво није отказало ниједан овде поменут уговор. Развој међународних догађаја је гасио један за другим.

Што се тиче изолације, Намесништво је признало Совјетски Савез 1940. године баш због тога да из таквог положаја изађе после пада Француске. Признање је било директно уперено против Италије, а индиректно против Немачке.

Лако је критиковати, а теже водити.

13 – У свом делу које се односи на спољну политику Југославије, оптужница се поглавито ослања на исказе др Данила Грегорића и др Александра Цинцар-Марковића пред иследним властима.

а) „Познато ми је да је Павле одржавао директне везе с ондашњим италијанским послаником Мамелијем (*Mamelli*) и да је Павле често позивао овог Мамелија у Двор“.

Не знам зашто, Кнез Намесник, врло протоколаран и гостољубив, није позивао ни на ручкове ни на разговор

италијанског посланика, што је пало у очи члановима дипломатског кора. Молио сам га да тај утисак поправи, и тек тада је позвао италијанског представника један пут на Брду.

Ово узгред као доказ колико су аутентични искази оптуженог Грегорића.

б) „Његова посредна веза са Мусолинијем био је др Владислав Стакић...који је неколико пута одлазио у Италију по налогу Павлову“.

Кнез Павле никад није видео Стакића, нити дао посредан или непосредан налог за његова путовања. Стакић се личном иницијативом ставио у везу са мном. Пошто путује у Италију, где има политичке везе, питао ме је да ли ме интересује да ми по повратку саопшти кога је видео и шта је чуо. Никакав налог и никакву мисију није од мене добио за тај пут. Шта је чуо и кога је видео саопштио ми је при повратку, а ја то саопштење пренео Кнезу Намеснику. То је било све и на томе се свршило све.

в) „У току 1937. и 1938. године Намесник Павле такође је учинио низ посета Немачкој (15) и у току 1937. године састао се је први пут, потпуно тајно, и са Хитлером“. (Исказ др Александра Цинцар-Марковића, Министра спољних послова Краљевине Југославије од 20.9.1945.г., стр. 46).

Кад год је Кнез Намесник путовао у Енглеску и Француску увек је ишао преко Минхена и одседао код свог пашенога, грофа Теринга (*Toering Jettembach*). У његовој пратњи сам обично био ја, а позиван је на реферисање др Цинцар-Марковић као посланик у Берлину. Ни ја, ни Цинцар-Марковић нисмо били никад код грофа Теринга, што је био доказ да Кнез није чинио посете Немачкој, већ свом пашеногу и то личне и породичне природе. Пут преко Минхена није био заказиван, нити су немачке власти обавештаване. Цивилни агенти су ме увек на станици питали где је Кнез одсео и увек добијали одговор „као обично“.

Кад сам био у његовој пратњи, са Хитлером се није састајао. Цинцар-Марковић ми до краја свог живота ништа и никад о томе није говорио. Ако је до таквог састанка дошло, моја необавештеност би била доказ више да нисам све знао. Међутим, због тога сам осуђен на најтежу казну, као да је знати шта се ради, ако то није злочина радња из општег кривичног законика, кажњиво кривично дело.

г) „Ради даљег продубљивања сарадње са фашистичким државама, Намесник Павле Карађорђевић заједно са Министром

спољних послова Цинцар-Марковићем и Министром двора оптуженим Антићем у месецу мају 1939. године ишао је у Италију, где је преговарао са Мусолинијем и Папом, а после тога у Немачку, где је водио разговоре са Хитлером, Рибентропом и Герингом.“

Још под Стојадиновићем, Ђано (*Ciano*) је позвао Кнеза Намесника да учини посету Италији, али је Кнез ту посету одлагао. Посета је обављена за време министровања Цинцар-Марковића. Као члан Намесништва и краљевске породице, Кнез је посету учинио Краљу Емануелу. Мусолини је био у својој сујети увређен. Приликом протоколарног виђења и Кнез и Мусолини били су хладни. Ни један ни други нису у том моменту заборавили Марсељски атентат. Сенка Краља Александра била је пред њима.

Посета Берлину је била такође протоколарна манифестација без икаквих политичких закључака. После те посете, Кнез је против воље Цинцар-Марковића ишао у Лондон.

д) „Као што је познато из Дневника грофа Ђана, Мачек је био плаћен италијански агент и он је још раније, пре ступања у владу, преговарао са грофом Ђаном о образовању независне хрватске државе, која би стајала под покровитељством Италије, те је стога Југославија са фашистичком Италијом и Немачком одговарала његовим плановима о разбијању Југославије“.

Мачек је закључио споразум са Цветковићем о решењу хрватског питања у границама Југославије, а не са Ђаном.

ђ) „Под притиском народа Намесништво и намесничка влада били су принуђени да успоставе дипломатске односе са СССР-ом...Владајућа клика хтела је само да завара народ, јер је она наставила са још тешњим приближавањем фашистичким државама кокетирајући у исто време с Енглеском и другим западним демократијама, док је према Совјетском Савезу заузела неискрен став и била и даље непријатељски расположена. Цветковић и Мачек су то јавно казали“.

До признања СССР је дошло стицајем међународних прилика. Ако је о притиску реч, притисак је дошао с те стране. Признање дипломатских односа не повлачи собом обавезно закључење пакта о узајамној помоћи. Међутим, закључење таквог пакта желела је баш Енглеска са којом је „владајућа клика кокетирала“. Као што у политици не може бити речи о сентименталности, тако не може бити речи ни о искрености. Обавеза се мора поштовати. Интерес државе долази на прво место.

Намесништво је признало СССР и то је признање изазвало у међународним односима одређену реакцију, која је наш међународни положај изменила.

Оптужница у почетку напада Намесништво што са Совјетским Савезом није имало везе, а сад га напада што је створило неискрене везе!

е) „Знам да је тих дана такорећи свакодневно, односно врло често, био у непосредном додиру Павле са Хереном (*Heeren*) и Нојхаузенoм“ – каже др Грегорић у свом исказу (стр. 6).

У фази додира југословенске владе са немачком владом, од новембра 1940. године до марта 1941. године, Кнез Намесник није имао ниједан састанак са Нојхаузенoм, а ни са Хереном, који је као врло тактичан дипломатски представник одржавао везе с одговорном владом и одговорним ресорним министром.

ж) „У циљу да успостави непосредан контакт и да непосредно преговара с Хитлером и Рибентропом, Намесништво се преко Драгише Цветковића послужило поменутиm Грегорићем...А на питање тко је заправо слао Грегорића у Берлин, Цинцар-Марковић каже: „Упутио га је Цветковић у споразуму са Кнезом“.

Кнез и остали Намесници нису ни познавали, ни примали, нити слали Грегорића ни у какве мисије. Грегорића је напао и употребио Цветковић. Цинцар-Марковић је дошао у оштар сукоб са Цветковићем због уплитања Грегорића у послове спољне политике. Кнез се у то није мешао.

И) Оптужница назива Цинцар-Марковића агентом.

Ако суд има право да суди и осуди, нема право да вређа!

з) „Ускоро је уследила и посета Намесника Павла Карађорђевића, који је вођене преговоре привео крају на своме састанку са Хитлером у Берхтесгадену.

У Берхтесгадену Кнез Намесник није примио никакву обавезу, нити закључио какав споразум.

и) „Приступањем Тројном пакту Намесништво и влада Цветковић-Мачек обавезали су Југославију да сарађује са Немачком и Италијом на остваривању њихових освајачких планова, да их економски и политички помаже у рату против

демократских и мирољубивих земаља, да сарађује на стварању тзв. Новог поретка у Европи, а тиме уједно да Југославија постане гробар своје властите слободе и независности. Поред тих обавеза из чл. 3 Пакта, додатном тајном клаузулом било је такође предвиђено да Југославија дозвољава Немачкој превоз преко своје територије ратног материјала за њене трупе као и немачких војних рањеника“.

(Из исказа Грегорића, стр. 18).

Предмет о политичкој и економској сарадњи предвиђен је у чл. 3 Тројног пакта, али и обавеза о војној сарадњи. Оптужница помиње политичку и економску сарадњу из чл. 3 Тројног пакта, која у дипломатском речнику и у пракси значи ужу или ширу примену, а не помиње изузеће војне сарадње из тог истог члана које представља кључну одлику потписаног споразума у Бечу; не помиње све остале добијене гаранције за интегритет, суверенитет и безбедност земље. Југословенски Министар спољних послова примио је обавезу у најблажој форми дипломатске ноте упућене немачком Министру спољних послова, а не владе, о пропуштању само санитетског материјала преко нашег ваздушног простора за немачку војску, која не улази у ред осталих дипломатских докумената за ратификацију од стране парламента.

ј) „Као Министар војске Милан Недић је саставио меморандум у коме се је залагао за савез са Немачком. Тај меморандум предао је Намесништву и влади, а уједно и немачком војном изасланику.

(Исказ сведока армијског генерала Ж. Станисављевића од 24.8.1945. године стр. 6 и 8).

Генерал Недић је у том меморандуму изнео с војничке тачке гледишта војно-стратегички положај Југославије, што је била његова дужност, после уласка немачке војске у Румунију и Бугарску. О политици земље у вези с тим влада је имала да одлучи. Генерал Ж. Станисављевић је био интиман сарадник Милана Стојадиновића чија је спољна политика била пронемачки оријентисана.

к) „Под његовим утицајем (Милана Недића) развила се у Министарству војске и у Главном генералштабу изразито фашистичка група официра...Ова група на челу са Недићем налазила је за свој рад и став пуну подршку код Кнеза Павла.“

(Исказ сведока Бранка Поповића, шефа оперативног одсека Главног генералштаба бивше југословенске војске, од 18.8.1945. године, стр. 1).

Генерал Милан Недић није уживао поверење Кнеза баш због такве његове форсиране оријентације.

л) „Стање у југословенској војсци, о чему су напред наведени само неки подаци, било је познато оптуженима који су стајали на челу државе...Али су оптужени Станковић, Перовић и Антић с осталима из владајуће клике баш и саботирали одбрану земље...да би се пред народом могла неприправношћу за одбраном оправдати политика пактирања са Немачком“.

Да је Намесништво од свог доласка на власт постављало генијалне офицере на руководеће положаје у војсци, да је војску милијардерским буџетима наоружало, та војска би била мала да води рат са Немачком и њеним савезницима у тадашњим условима. Пошто је таква хипотеза била немогућа, Намесништво је водило политику мира, а одиум за безумни рат оставило другим, или му је отето право да заштити државу од неравног рата.

љ) „Сву дубину издаје Станковића, Перовића и Антића, као и влада које су они постављали (Ја постављао владе!), најбоље је изразио револт народа 27. марта 1941. године, кад је народ збацио издајничку владу Цветковић-Мачек и одбио приступање Југославије Трипартитном пакту...Ту издајничку политику осудили су народи наше земље, који су се под руководством Комунистичке партије Југославије подигли на оружани устанак против окупатора и домаће издајничке буржоазије и у тој борби извојевали своју слободу“.

С тим и таквим речима оптужница добија карактер који прелази границе кривичних дела оптужених и показује да у њиховом лицу комунистичка диктатура суди буржоаском демократском поретку.

м) „Цинцар-Марковић у свом исказу каже, на пример, за Драгишу Цветковића, да је он био „врло погодан за Кнеза, јер је овај поред Цветковића могао да ради што је хтео, а да за то не наиђе на запреке“.)стр. 52).

Цинцар-Марковићева изјава пред иследником о Кнезу и Цветковићу не разликује се од сличних које су се могле чути на

улици и пре 27. марта. Али је разлика у томе што је Цинцар-Марковић био министар у влади Цветковића и остао у њој до мартовског преврата, а не улица.

Цветковић је дошао на власт да оконча спор са Хрватима баш у вези са спољном ситуацијом. Са таквом његовом мисијом слагао се и Цинцар-Марковић. Цветковић је споразум закључио и примио на себе историјску одговорност. Цинцар-Марковић је дошао после пада Стојадиновића као блажа и контролисана варијанта спољне политике према централним силама. Стојадиновићев наслон на спољни свет се не жели, већ се тражи реална и независна политика. Да је рука Цинцар-Марковића била потпуно слободна, можда би лакше отишао даље него што је било потребно. Разлике између Цветковића и Цинцар-Марковића је било по култури и инстинкту. Цинцар-Марковић је несумњиво био културнији, али је Цветковић у замену за то имао јачи политички инстинкт.

н) „Први преговори преко оптуженог Грегорића као посебног емисара, вођени су са Немачком у ствари по директивама Павла Карађорђевића и оптуженог Антића“.

(Исказ Ц.Марковића, стр. 14).

Просто невероватно да је Цинцар-Марковић могао то да каже!

И Кнез и ја смо знали за сукоб између Цветковића и Цинцар-Марковића због уплитања Грегорића у разговоре са Немцима и били смо на страни Ц.Марковића. Кнез никад није ни видео, као што сам казао, ни разговарао са Грегорићем. Ја сам га по дужности без дискусије примио кад је после свог првог путовања у Немачку тражио аудијенцију, коју није добио, и после другог путовања кад ми је предао извештај за Кнеза. Своје извештаје је предавао и Цинцар-Марковићу. Да мене посети и да тражи аудијенцију казао му је Цветковић.

Ето у тим границама је вођена дискусија између суда и мене. Ако није на потребној висини, у вези је са таквом оптужбом. С времена на време атмосфера је била немогућа. Пред историјским проблемима, који се тичу милиона људи, заборавио сам, понављам, своју личност, која се тиче само мене. Нисам био позван да браним политику, коју нисам водио, али сам осећао човечанску дужност да браним истину, која је била нападнута.

*

После мог саслушања у судницу је уведен Намесник др Раденко Станковић. Његово саслушање је трајало кратко време. За њим је изведен Намесник др Иво Перовић, чији је претрес био још краћи.

Кад су Намесници ушли пред мојим се очима појавила слика творца државе. Они су били наследници и чувари достојанства и завета његовог и његових потомака. Њихов положај је био историјски. Шта је било природније, ако су свесни своје дужности, него да уложе протест и бране начело ненадлежности суда Републике Југославије да суди Намесницима Краљевине Југославије, који су представљали неодговорну Круну. „Краљева личност је неприкосновена“, каже Устав од 1931. године. „Краљу се не може ништа у одговорност ставити нити Краљ може бити тужен“. (Члан 35, став 2).

На жалост, они нису схватили свој положај тако. Нису бранили неприкосновеност Круне. Нису бранили ни политику која је под њима вођена. Бранили су себе нападајући друге. Ово поглавито важи за Намесника Станковића. Њихова одбрана није била прихваћена. На свима државним актима постојали су њихови потписи. За све време намесничког режима нису се жалили на свој положај. У свим важним питањима државне политике били су консултовани. Свака њихова иницијатива била је дискутована. Били су свесни тога да је брат Краља Александра увеличао и њихов лични значај. Сами су признали да је био први међу равнима.

Такво држање пред комунистичким судом бацило је сенку на живот и рад предратне државе, на жртве које су поднесене у току њеног стварања. Открило је малограђански дух који је владао у њеним врховима. Такво држање је бацило сенку на Намесништво које је ипак у току свог режима било уставно и политички компактан фактор, који је земљу довео у мирну луку, из које су је други бацили на узбуркану пучину. Није то била њихова одбрана, то је била њихова осуда.

*

Најзад је у судницу уведен др Данило Грегорић.

„Ко је Данило Грегорић? – питао је Намесник Станковић и уложио протест што је са Намесницима изведен пред суд један њима непознат новинар, мада у оптужници стоји да је са њима сарађивао. Њега је Цветковић поставио прво за заменика комесара листа „Време“, а касније и за комесара. Преко њега је Цветковић ступио у везу са немачким посланством у Београду и са Рибентропом у Берлину. Грегорић би могао изаћи пред суд за наведено дело по чл. 3-а Закона о кривичним делима против народа и државе, кад би Цветковић био оптужен као главни кривац.

Грегорић је оптужен и за сарадњу с окупатором, одвојено од наведених криваца које терете остале оптужене.

Зашто је режисер суђења Намесницима и мени извео и Грегорића пред суд заједно са нама? На протест Намесника Станковића, Председник судског већа је одговорио, да Грегорић одговара за иста дела. Међутим, Грегорић је на претресу открио тајну свог случаја. Био је сведок тужбе међу нама, помоћни орган суда против осталих оптужених. Његов тежак положај и несигуран карактер утицали су да се стави на располагање судских власти до те мере, да сам био принуђен, кад суд то није чинио, да му постављам питања, за време његовог саслушања, откуд долази да зна те ствари, које сипа као из рукава. Знао је шта Краљ руча, кога Кнез прима, шта ја радим, итд. Одговорио је и мени и суду да је посећивао кружок обавештених људи међу којима су били Милорад Димитријевић, индустријалац, Ђорђе Перић, новинар, Обрад Симић, адвокат и др. Индискретне природе причао је приче о Кнезу и Стојадиновићу, о Цветковићу, о себи, и све то у намери да се додвори суду и да сачува своју главу.

Како је суд сматрао да сам ја инспирисао његову књигу, питао сам га да ли ми је дао на знање, кад ме је за време окупације посетио поред болесничке постеље и говорио о мартовским догађајима, да спрема књигу и да је због тога дошао код мене. Одговорио је да ми није поверио своју намеру. Причао је да га је Цветковић слао немачком посланику Херену и да је преко њега изразио своју готовост да за Солун све учини и да ступи у сваку везу са Немачком! Преувеличао је оно што је чуо од Цветковића, како каже, о ноти односно превоза немачког санитетског материјала ваздушним путем. Ово и много других ствари смо чули на самом претресу, а шта је изјављивао за време истраге, то је за нас остала тајна.

Најзад је учинио изјаву да је тужба против њега оправдана, да се каје за све што је учинио и да моли за опроштај. За такво држање добио је временску казну.

Међутим, личност Грегорића је оцртана много јасније у митровичком казненом заводу, где смо издржавали казну. Причао је да су му власти у истражном притвору предлагале да га убаце у самицу где смо били Станковић и ја. Писао је по налогу разне реферате о организацији и о раду новинарских предузећа у којима је радио. У казненом заводу је постао шеф аналитичког одељења, чији је задатак био да разрађује разне теме по избору и налогу власти, а на основу литературе коју је власт стављала на располагање. Одељење је он формирао, људе је он изабирао, за обраду појединих тема је он кандидате предлагао, што је у неким случајевима представљало неугодну принуду интелектуалног рада. Израђеним рефератима он је давао дефинитивну редакцију, која је била у духу и у стилу самог наредбодавца. У вези са радом и са људима, контакт са властима је имао само он. По неким предметима је анонимно у име власти постављао нека питања изабраним осуђеницима, на која је желео да има одговоре. То је био нов вид ислеђења после донесене пресуде. Познајући људе и њихову вредност, а било је одличних интелектуалаца, пружао је на тај начин својим претпостављенима драгоцен историјски материјал. Лично је написао студију о руској емиграцији у Југославији у којој је кључна тачка била његово мишљење и објашњење зашто је Југославија примила и издржавала велики број руских емиграната. Ни мање ни више Краљ Александар је имао амбицију да дође на руски престо! Експлоатисао је мучан живот осуђеника да себи олакша положај и спреми ранији излазак на слободу. Таквим радом је успео да му казна два пут буде смањивана. Али су га власти само експлоатисале не заборављајући увреде које им је нанео у својој књизи, чије је преписе јавна тужба навела у списку поднесених доказа који га терете.

Максимално поверење му је указано кад му је стављена на располагање целокупна тајна архива о организацији немачке обавештајне службе у нашој земљи и на страни за време овог рата. Добио је задатак да изради расправу. Кад му је посао поверен дато му је обећање да ће бити пуштен кад књигу заврши. Радио је потпуно изолован један строго поверљив посао у сталном контакту са властима, које су му у партијама доносиле нов материјал, а израђене главе односиле, обнављајући дато обећање да ће бити

пуштен. Кад је рад завршио, одведен је из митровачког казненог завода у београдски централни затвор. Ту је био изолован, али у другом смислу. Нико га није видео сем рођаке која је имала право да га посећује. Њој је доцније лекар, који је вршио аутопсију тела нашег четвртог несрећног осуђеника, рекао да су унутрашњи органи њеног рођака били потпуно разорени. Био је отрован.

Грегорић је био човек изванредно лепе спољашњости, у четрдесет и седмој години живота, хитре и лаке интелигенције, која није доживела своју пуну зрелост. Вишеструко обдарен за музику, сликарство и литературу, остао је дилетант у једној, и у другој, и у трећој дисциплини. Писао је чланке новинара међународне класе у задњим редовима. Да није имао превелику политичку амбицију, која квари темпо развоја и карактер човека, можда би још био међу живима. Жалим што је пре времена трагично и необично изгубио живот, који би могао бити користан да је дубље познавао природне законе и заседе друштвене еволуције.

Са др Данилом Грегорићем главни претрес је био завршен.

*

Председавајући судског већа је приступио читању обележених делова исказа, које је Јавно тужиштво приложило оптужници као доказни материјал.

а) Прочитао је обележене делове чланка листа „Хуманите“, који је написала Елза Триоле, а не Етјен Мило, јер је теже демантовати посредника од директног учесника.

б) Прочитао ми је део исказа Живана Митровића, дописника листа „Политика“: „...Са рукама на леђима, шетајући се пред нама горе-доле по салону, Антић нам је казао, код кога смо дошли да интервенишемо против цензуре, да цензуру треба не само укинути, већ поштрити“.

Сећам се да ми је једног дана директор листа „Правда“ телефонирао, не у радно време, него код куће, протестујући и молећи ме за интервенцију, што је г. Стојадиновић забранио један број његовог листа. И ја сам говорио са г. Стојадиновићем. Али се не сећам да сам на тај начин копирао Наполеона. Човек без главе и без такта не би могао опстати ни десет дана, а не десет година, на једном месту, које је изложено орканским ветровима, као што је

моје било. А да не говорим о томе, да ли је моја дужност била и да ли сам могао утицати на промену једног постојећег закона.

Живан Митровић је био комунист.

в) У списку доказа приложених оптужници налази се исказ др Бранка Чубриловића, бившег Министра пољопривреде. Његови делови се налазе у образложењу оптужнице, те их председавајући није читао, али гласе:

„Оптужени Антић је имао своје посебне стромане и у влади, као што је случај, на пример, са Божом Максимовићем, зв. Кундак, који је у владу Цветковић-Мачек ушао као Антићев кандидат“.

(Исказ Бранка Чубриловића, Министра у влади Цветковић-Мачек, од 27.8.1945. године, стр. 6).

Ако би г. Максимовић био мој кандидат, ја га нисам поставио за министра.

Али је Председник суда из исказа г. Чубриловића, као закључно сведочанство, прочитао, без хумора, следећи пасус који ме наводно терети:

„После полагања заклетве владе Цветковић-Мачек на Брду пред Намесништвом, Антић је у једном ћошку нешто „шушкао“ са Божом Максимовићем“.

У затвору сам превео за потребе цивилног и војног судског особља ФНРЈ две књиге француског правног писца *Francois Gorphe*: „Критика сведочења“ и „Оцена доказа пред судом“.* Да је писац тих дела знао да је „шушкање“ доказ пред судом који терети оптуженог, зажалио би што су његова дела преведена на наш језик и што је такав доказ употребљен против преводиоца.

г) У списак доказа приложених оптужници не налази се исказ генерала Симовића, који ме терети, али је његов део унесен у образложење оптужнице и гласи:

„Антић је био одлучни заговорник споразума с осовинским силама и као такав се „утркивао“ у одбрани одлуке за закључење Тројног пакта“.

*Francois Gorphe: „La critique du temoignage“, Paris, 1927. p. 470;4⁰ 151.268/A.-

„L'appréciation des preuves en justice. Essai d'une methode Technique“. Preface de Henri Donndieu de Vabres., Paris, Sircz, 1947, p. 487,8⁰.

(Исказ Председника владе старе Југославије генерала Д.Симовића, од 6.9.1945. године, стр. 9).

И после страховите несреће коју је по мом дубоком и документованом убеђењу нанео свом народу, Симовић се појављује након четири године у улози тужиоца и жели да ми отежа положај пред комунистичким судом. Његов Министар војни, генерал Богољуб Илић, издао је писмено наређење командиру одреда који ме је чувао у интернацији, да ме жива не преда Немцима, што је доказ више против владе, која је очекивала рат са Немачком. Његови помоћници, млади официри из групе Кнежевића, такође су после слома своје авантуре желели да се освете, припремајући на Хан Пијеску заверу против моје личности.

Можда је Симовић, дајући такву изјаву, мислио на дискусију у Белом двору 23. марта 1941. године, после његове аудијенције код Кнеза, на дискусију између њега, генерала Косића и мене, коју су поглавито водили њих двојица, а ја се нисам само чудило, него и зграњавао кад сам чуо шта мисли и каквим аргументима брани своје мишљење. Моја гледања на тадашњу ситуацију су била безначајна с обзиром на мој положај и тежину мог гласа, али су његова била катастрофална злоупотребом јавне силе која му је као војнику била поверена.

*

У погледу личног права на одбрану, које нам даје кривични поступак, како у оптужници стоји да је Намесништво, а с њим у вези и моја личност, криво што је рат изгубљен, Намесник Станковић је тражио да се позове генерал Симовић ради сведочења. Суд је тај захтев одбио изјављујући да смо сад ми на оптуженичкој клупи, а Симовић ће бити ако буде потребно.

У вези са написом Елзе Триоле у листу „*Humanite*“ о мом пријему г. Етјен Милоа, бранилац ми је учинио предлог да позовем г. Владимира Симића као сведока, што сам одбио као нереалну сугестију, јер нисам желео да изложим ни суд, ни себе одбијању мог захтева, нити г. Симића немогућој ситуацији да ме као Подпредседник Народне Скупштине или напада или брани пред судом.

Односно исказа генерала Симовића да сам се „утрквио“ с онима који су желели потписивање Тројног пакта, молио сам суд

да у досије моје одбране унесе изјаву Рибентропа у предговору Беле књиге немачког Министарства спољних послова, прво издање, о преговорима између Немачке и Југославије, у којој тврди, вероватно на основу нађеног извештаја о мом разговору са француским послаником у Београду у архиви француског Генералштаба која је заплена на железничкој станици „Charite“, да сам био представник антигерманске политике на југословенском двору.

Суд је моју молбу одбио и оценио да мој захтев није прихватљив.

Мој положај је био заиста очајан: с једне стране суд ме оптужује за германофилство, а Рибентроп за франкофилство. И једна и друга тужба, за време рата, представља издајство, што повлачи собом најтежу казну.

*

Кад је на тај начин завршен доказни поступак, добили су реч браниоци оптужених, али овог пута обрнутим редом: прво бранилац Намесника Станковића, затим Намесника Перовића, па мој и најзад г. Грегорића. Сви су сем последњи били одређени по службеној дужности.

У слободном демократском свету политичка активност и мисао се не инкриминишу. Постоји право азила политичких емиграната, који се не изручују освети земаљских судова. О раду владе суди парламент гласањем поверења или неповерења и издавањем суду за учињена злочина дела по општем кривичном закону.

У целој судској расправи одбрана, коју је дао бранилац Намесника Станковића, и изјаве, које је учинио у његово име, превазишле су свако очекивање. Будући у интенцијама и на линији свог брањеника, не устаје против ненандлежности суда да суди уставно неодговорним Намесницима; не устаје против незаконитости суђења за кривична дела која као таква нису постојала кад су наводно учињена; не помиње чињеницу да су Намесници пали с власти пре рата и да је влада која је затим дошла могла подићи тужбу против њих да су постојала дела издајства и закони који су та дела кажњавали. Бранилац прећутно признаје надлежност суда, признаје виновност Намесника, али моли, пошто суд не може стати на становиште да нису били Намесници, да узме у обзир степен њихове одговорности. Намесници Станковић и Перовић нису учествовали у пуној мери у

власти. Власт је држао у рукама Кнез Намесник. Незадовољан таквим стањем, Намесник Станковић није давао оставку на своје звање. Остајао је и даље, иако увређен и понижен, да чува Престо малолетног Краља. Од кога? Од Кнеза Павла, краљевог стрица. Намесник Перовић, који је био у истом односу према Кнезу као Намесник Станковић, није налазио да му је сва намесничка власт била одузета. Није остајао на власти да брани угрожен Престо малолетног краља од његовог стрица. У одбрани браниоца Намесника Перовића нема о томе ниједне речи.

Таква изјава Намесника Станковића преко браниоца, представљала је клевету, а клевета је у слободном саобраћају међу људима кажњиво дело. Ако он то није знао, дужност је браниоца била да му то каже и да добро одмери свој напад, у толико пре што бранилац није био комунист. Станковић је знао, а и његов бранилац, да је народни посланик Драгиша Стојадиновић, био изручен суду и кажњен због такве клевете.

Кад је у јавности била поведена кампања, не знајући да је ту кампању организовао Станковић; кад му је досадило да слуша такве гласове, Кнез је замолио Станковића да Намесништво изда деманти и прекине даља причања. Станковић је одговорио да то није потребно, јер ће се кампања, без индиција и покушаја дела, сама по себи стишати.

Кад је мени једног дана у истражном притвору причао, како га је Краљ Александар поставио за Намесника да чува Престо његовом малолетном сину, знајући тачно како ствари стоје, посумњао сам у његову равнотежу.

Општа и заједничка линија свих бранилаца је била да се ублажи одговорност брањеника. Намесници Станковић и Перовић били су два „присутна грађанина“, по јеткој и заједљивој крилатици г. Владимира Ћоровића; ја сам био „дворски лакеј“ по тврђењу мог браниоца; главни кривци, по браниоцу оптуженог Грегорића, нису били на суду, а суди се онима који су били најмање криви.

Положај бранилаца био је деликатан, нарочито после суђења Драже Михаиловића, кад је одбрана била слободнија него што је суд могао очекивати. Такво држање бранилаца је осудио у свом говору Председник владе, Јосип Броз, што је била опомена за све будуће случајеве.

За време одбране на нашем процесу, десио се инцидент, кад је заступник Јавне тужбе енергично тражио од Председника суда да предузме дисциплинске мере против браниоца оптуженог

Грегорића, који је у једном виду и у извесној форми замерио оптужници да је антимакистичка.

Мислим да је зауздана и окована одбрана била чисто формална мера која ником није помогла, нити је ма ком за длаку изменила унапред одређену казну.

*

После одржаних говора бранилаца, пришао ми је за време паузе Намесник Перовић и питао да ли ћу се користити правом личне одбране. Одговорио сам да ћу покушати. Перовић је раније био судија. Спремио је писмену одбрану, коју ми је у болници прочитао, али видећи како ствари стоје, сад је од тога одустао. Од личне одбране одустао је и Станковић.

Кад је мени дата реч, устао сам и почео, на основу подсетника, свој кратак, концизан, унапред одмерен говор, сматрајући и да речитост не сме ићи испред закључних чињеница. Чим сам набројао законе који ме ослобађају одговорности, Председник суда ме задржао са напоменом да не треба понављати оно што је једном речено, јер је време кратко. Ја сам онда сео. Председник наставља да не жели оставити утисак као да ми ускраћује право одбране, што сам искористио да поново устанем и кажем како су владе за време Намесништва постављене. Настаје граја и нов прекид. Морао сам опет да седнем. Кад сам по трећи пут устао, отпор је био тако јак да сам одустао од даљих покушаја.

Сећајући се да је и Вишински, заступник Јавне тужбе на фамозним процесима у Москви, допустио Бухарину да прочита своју одбрану, моја реч би подвукла неке истине, које суду не би одговарале, а које би можда још више отежале мој лични положај. Како би суд примио омоју опомену у погледу његове предстојеће формалне пресуде, кад би чуо да је Суд у Нирнбергу, на коме је заседавао и совјетски судија, прешао преко захтева југословенског посматрача да се и Кнез узме на одговорност, чиме је прејудицирао политички и правно наше суђење и нашу одговорност?

Одређујући казне при доношењу пресуде, суд је дошао до закључка да сам ја највећи кривац и да заслужујем најтежу казну. Да ли зато што је стекао уверење да сам био најобавештенија личност у тадашњим политичким догађајима, сматрајући да је и обавештеност кажњиво дело? Да ли зато што никог нисам нападао? Да ли зато што сам сматрао да на суду не треба ћутати?

Једно је тачно што сам осећао да суд није веровао у моју одговорност за сва дела која ми је оптужница ставила на терет. Комунистима није било потребно суђење Намесништву и мени ради одбране и консолидације тековина њихове револуционарне борбе. Њихово јавно мњење би прешло преко кривичне одговорности Намесника Станковића и Перовића и мене, као што је прешло преко неодговорности Кнеза Намесника, Цветковића и Мачека. Чему је онда суђење служило, ако не можда анализима међународног комунизма.

Намесник Перовић је осуђен на 11 година строгог затвора, Станковић на 12 година, а ја на 15, и то узимајући у обзир као олакшавајућу околност моје „коректно“ држање за време окупације. Није ли оваква мотивација суда у контрадикцији са његовим уверењем да сам се „утркивао“ с осталим као германофил? Какву бих казну могао очекивати да таква олакшавајућа околност није постојала?

После тако дугог иживљавања у иследном притвору, који убија вољу, нерве и животну радост, читање пресуде није скренуло нашу пажњу толико на строгост изречене казне, колико на крај једне врсте патње, која ће се ускоро заменити другом. Нико од нас није обратио пажњу на реч Председника суда да имамо право жалбе на осуду у року од осам дана. Изјавили смо да се нећемо жалити, јер би продужавање игре, која је са нама поведена, значило даље унижавање.

Како је суђење утицало на мали број лица која су била присутна суђењу, прелазећи преко расположења чланова породица, слику дају два момента. Читање пресуде је протекло у гробној тишини, коју није нарушио ниједан глас одобравања што је правда задовољена; а чувари, који су нас пратили, изјављивали су после суђења да им се слободно обраћамо за сваку услугу, кад смо враћени у притвор, јер ће нам излазити у сусрет више него што је допуштено. Патња и храброст импонују обичном човеку.

*

Како је и на основу чега суд стекао уверење да је Министар двора био важнија личност од Намесника Станковића и Перовића? Неки моји пријатељи су питали истакнуту и одговорну режимску личност зашто Министра двора хапсе и пуштају, опет хапсе и пуштају, а по трећи пут хапсе и задржавају у притвору. Није ли

дошло време да се тај човек пусти на слободу. Одговор је дан да ја нисам био „обичан“ човек. Други су питали зашто ме суде као трећег Намесника и добили су одговор да ја нисам био „трећи“ него „први“ Намесник. Како је дошло до таквих произвољних и неодговорних изјава? Кнез није био на суду. Из његових изјава такве закључке нису могли имати. Мене су саслушавали. Ни из мојих изјава такве закључке нису могли извести. Имали су законске текстове у руци који су одређивали моје дужности и моја права. Из њих исто тако такве закључке нису могли извући. Саслушања Станковића, Перовића и Цинцар-Марковића нисам имао пред собом, нити сам кадгод са њима био суочаван. У изјаве Намесника Перовића нисам имао разлога да сумњам. Шта је Цинцар-Марковић у паници и страху причао нису ми показали, нити су ме по томе питали. Перовић је одбио да потпише своја саслушања. Станковић је протокол о својим одмах потписао. У оптужници стоји: „Оптужени Станковић наводи, да је Антић био човек највећег поверења Павла Карађорђевића. Као такав он је овога и пратио на његовим путовањима у Рим и Берлин маја 1939. године приликом преговора са Мусолинијем и Хитлером.“ Кад је Председник суда, у борби против мене, рекао Станковићу на главном претресу: „Па ви сте на саслушању изјавили да је Антић био човек највећег поверења Павла Карађорђевића“, овај је то порекао. Ја сам тој изјави веровао.

Најзад сам осуђен као „обична“ личност, не као „трећи“, него као „први“ Намесник.

Дуге и тешке године су прошле. Кад сам изашао из тамнице видео сам неке пријатеље. Један од њих се интересовао за суђење и говорио о томе са браниоцем Намесника Станковића. Намесник је браниоца дуго обавештавао и уверавао да није учествовао у вођењу политике, да је политика била у рукама Кнеза и да је Кнез политику водио са Министром двора. Кад је такве податке давао браниоцу као материјал за одбрану пред судом, сигурно је истим аргументима мотивисао на саслушању своју самоодбрану. Суду бољи сведок оптужнице против мене није био потребан.

Ја заиста нисам био тип „фаворита“ или „интимуса“. Повучен у себе, миран и сталожен, више скептик него ентузијаст, могао сам уливати поверење снагом моралног интегритета, а одсуство личне амбиције само је повећало то поверење. Говорио сам кад сам питан. Сам Станковић ме једном приликом у затвору упитао, да ли

сам кадгод више говорио. Никад нисам био радознао. То је моје наслеђе из дипломатске службе. Многе су важне ствари прошле поред мене, а да о њима ништа нисам знао нити сазнао. У цртању догађаја и личности увек сам уносио тон стишавања, ублажавања, привлачења, договора и компромиса. Умео сам да чиним, а да за то нико не зна. Умео сам да примам одговорност ако би ме догађаји и људи изненадили. Чинио сам људима добро који су ми злим враћали. Умео сам да трпим увреде а да никога не кривим. Никога нисаом одбио од куће у којој сам служио. Идеје које су формирале моју личност нисам напуштао. Повољан моменат и констелација снага нашли би у мени искреног поборника. Док сам био у тој кући нисам био способен да урадим машта што би ме дискредитовало. Такт је, поред поштовања, био моја главна снага. Нисам био везан за место сем амбицијом да вршим своје дужности. Нисам гајио никакве илузије да свој положај даље користим у сврху политичке каријере.

Краљ је за др Раденка Станковића рекао др Федору Никићу, народном посланику, да је добар лекар, занимљив козер, али лош политичар, а за Кнеза, г-ђи *Claude Eylan (la vie et la mort d, Alexandr 1er. Paris: Bernard Grasset, 1935)** да је његов једини пријатељ.

* *Ја сам привео Краљу Мте Claude Eylan, дописницу француског часописа „La Revue des Deux Mondes“. Приликом аудијенције прибала је снагу и обратила се Краљу:*

- Могу ли, Величанство, у женској радозналости, поставити на крају једно индискретно питање?

Краљ је зачуђено погледао, заћутао неколико секунди, па тихо одговорио:

- Можете. Једној дами се ништа не одбија.

- Имате ли у земљи искреног и правог пријатеља на кога можете рачунати и у кога се можете поуздати?

Краљ је озарен смешком одговорио:

- Кнез Павле.

Мте Claude Eylan је написала документовану и осећајну књижевну студију о животу и смрти Краља Александра. У књизи овај моменат није оживела, али га је мени испричала. Неки разлог је имала: да сакрије и оправда женску радозналост. Ја сам је разумео, јер је обради тако деликатног предмета пришла с љубављу и осећањем одговорности.

У посвети примерка, који је мени упутила, пише: „Желела сам, пишући ову књигу, да буде достојнија једног великог човека“.

Из тог се може закључити каква је била Краљева концепција о саставу Намесништва и какав је карактер то Намесништво имало. Поред Кнеза, Краљевог брата од стрица и члана Краљевског дома, постављена су два непозната човека у народу и политици. Краљ је желео да истакне једну вољу, једну руку, а не поделу и цепање власти. Радио је у духу устава од 1931. године. Да су место Станковћа и Перовића постављени познати политички људи, свакако да би јединство власти било угрожено или изложено повременим потресима. Ово у толико пре што је Краљ оставио Кнезу и политички кодицил.

Станковић такав карактер Намесништва није ни схватио ни увидео кад ми је говорио да га је Краљ поставио на положај Намесника да чува Престо његовом малолетном сину.

Па и поред тога, Кнез је својим урођеним тактом поштовао намеснички колегијум и, уколико би се Станковић жалио на сарадњу, до тог би долазило његовом грешком и његовим повлачењем. Кнез се трудио да га врати на прави пут, да му пружи руку, без критике и замерке, како би и споља и унутра јединство било сачувано.

Али тада нико није знао какав се демон у Станковићу крије. Мени је судбина отежала живот што сам у иследној самици провео с њим пуне четири године. Човек није рођен да живи са човеком. Човек се растаје од жене, од деце, а ја од њега нисам могао јер сам живео под кључем.

Један јавни радник је дужан да остави историји податке о себи и о свом раду. Али оно што је Станковић мени причао, сведочанство које је о себи мени дао, као да се исповедао пред исповедником, нормалан човек његовог ранга не би никад учинио. Пошто се не ради о политици, јер он политички живот у правом смислу речи није имао, већ о човеку, питао сам своју савест да ли треба изнети на видело његов ауто-портрет и добио сам одговор да ћутим. Није достојно писати недостојно о једном достојанству као што је намесничко звање.

Кад се на неки начин назрело, пре отварања Краљевог тестаментa, да ће Станковић бити Намесник, настало је чуђење, изненађење, разочарење и будирање Узуновића, отворено и политички нетактично, као и Живковића, али уздржано и прикривено, због таквог састава Намесништва. Презумптивни намеснички кандидати нису могли предвидети какву је идеју Краљ могао да има о значају законом предвиђеног тројног Намесништва,

у ери шестојануарског режима, а он је по својим плановима, одлукама и изненађењима имао нешто од Пашића и свог деде Краља Николе, који су били слични у извесном погледу.

Станковић мене није познавао. Од самог почетка намесничке власти изјавио је да не жели да општи са Кнезом преко посредника ни у најобичнијим пословима. На питање мог браниоца пред судом да ли сам био чиновник или не, одговорио је да сам био чиновник, који њему није био потребан. Имао је своју канцеларију, шефа кабинета и секретара. Његова сарадња са Кнезом, како је изјављивао, није била интензивна. Како је онда могао знати какав је мој положај био и какав је мој утицај могао бити? Суд се мало интересовао за такве противречности. За суд је била важнија макар и општа изјава Станковића да сам био најближи и најповерљивији сарадник Кнеза, па да изведе закључак о мом неограниченом утицају и адекватној одговорности.

У комплекс Станковића о Кнезу ушло је и моје име, па је тако дошло и до моје осуде.

МАРТИРИЈУМ

Наш народ пали свеће за своје умрле и увек свећу за оне у затвору. Робија је гробница у коју се живи људи сахрањују.

Даљи живот Намесника Станковића и Перовића изазвао је моје искрено сажаљење. Тешко ми је било гледати унижавање које су доживели и коме су систематски били излагани. У којој су мери они то заслужили? Да ли су га могли избећи? Колико су били убеђени у исправност свог рада па остали у земљи да дочекају долазак окупатора и интернационалног комунизма'

Не знам зашто су нас пребацили на железничку станицу у Београду и убацили у сточни вагон на споредном колосеку, пун непочишћеног смећа, да у њему чекамо воз за Сремску Митровицу од 12 сати на подне до 7 по подне. То се убрзо сазнало. Свет се скупљао и тихо пролазио с изразом болног сажаљења. Неке храбре студенткиње довикују да се не бојимо јер ће све то брзо проћи. Носачи, који су нам помогли да уђемо у воз, изјављују да им ништа не дугујемо и желе срећан пут. Ако су власти желеле да нас унизе, ефекат је био обрнут. Место унижења, дошло је сажаљење, симпатија и критика.

На станици у Сремској Митровици нико није обавештен о нашем доласку. Чекали смо и полегали на клупе као мухацири у чекаоници. Нигде кола да се о личном трошку превеземо после поноћи у затвор и да се сами понудимо и тражимо уточиште. На једвите јаде наишао је случајно један фијакер. Намесници су га најмили и отишли. Ја сам доцније теретним колима заводске економије кренуо за њима. Кад сам стигао, они су у предворју управе завода, иза гвоздене преграде која затвара улаз у затворско насеље, још увек стајали, чекајући мој долазак, погружени, потиштени, савијени, на које се пакленом виком дерао затворски вратар, свакако по налогу, да унизи, страх у жиле да утера изнуреним старцима, који су резигнирано ћутали и чекали да виде шта ће даље бити. Најзад су се гвоздена врата отворила и ми смо ступили у затворски рејон. Нама намењена затворска зграда затворена. Стражари спољни и унутарњи се довикују у праскозорју, док су се са великом шкрипом двери најзад отвориле. У тој великој згради, где је више стотина осуђеника издржавало казну, за нас места није било. Убачени смо у оставу поцепаних сламарица да ту са пацовима, који су преко нас претрчавали,

provedemo do svanuћа, dok se sutradan ne napravi definitivan raspored. Sve nespremno, nepredviđeno kao da ni zatvorskim vlastima nismo bili poželjni, kao da smo okужени и прогнани, као да се понављао рефрен, који нас је пратио у иследном притвору да смо стављени ван закона.

Првог дана су нас одвели Управнику казног завода. Пред његовим вратима смо чекали два сата. Кад смо примљени ни очи није подигао да нас види. „Како се ти зовеш?“ – питао је Станковића; „Како се ти зовеш?, - питао је Перовића, итд. То је било представљање и упознавање. Више га наше очи нису виделе.

Казну смо издржавали са криминалцима. Једина је разлика међу нама била што је један убица, други лупеж, а ми „бандити“.

Криминалци су били повлашћена класа затвореника. Међу њима су бирани редари и послужници. Редар, убица мајке свог детета, каже ми како му на махове долази да убије најстаријег и најугледнијег међу нама политичког осуђеника, чије је тело услед година усахло, али глава увек зрачила узвишене мисли, које шумском човеку нису биле доступне. Одредили су осуђеника, који је ножем убио друга, да најоштријом сечицом брије нашу групу. Полазим од уверења да је сваки убица болесник и послушник неке неоодољиве силе. Иначе злочин у поврату не бих могао разумети. Што је један осуђеник једном урадио, није искључено да то поново не уради. На тај начин су наши животи били изложени.

У почетку је владала глад. Многи су од глади изгубили животе. Добијали смо 200 грама проје за 24 часа и топле воде у којој су пливале љуске од кромпира. У купатилу ме наклоњен човек преклиње да једем више.

Борили смо се са зимом и болестима. Амбуланта није ту да нас лечи – каже мирне душе Управник казног завода.

Једно време сам био у самици са бившим Министром унутрашњих дела. Нагло је почео да губи ум. Редовно сам обавештавао надлежне да је мој друг тежак болесник и да га воде на лечење. Кад је болесник пао у агонију из које се није пробудио, дозвоао сам стражара. Грубо је смакао ћебе са болесника и кад је видео усахле груди, окренуо се према мени и добацио: „Овај је готов. Шта ћете? Увек смо се обраћали болници, али смо добијали одговор, да су писали у Београд и да очекују наредбу“. Донесена су носила. Болесник је у бесвесном стању однесен и тог дана издахнуо.

Намесник Перовић је имао срећу, ако се то срећом може назвати, да га после трогодишњег чекања пошаљу на операцију.

Лекари су се чудили како је без хируршке интервенције могао тако дуго остати жив. Пуштен је кад је издржао казну и ускоро затим нестао, нестао за навек.

Намесника Станковића је одмах у почетку издржавања казне ударила капља од чега се до смрти није опоравио. Као такав болесник пуштен је три године касније да код куће умре. Неизлечиви болесник је слика смрти. Казна је или освета или преваспитање. Ако је освета могла би се по људској глупости односити и на посмртне остатке преминулог осуђеника до истека свог рока. Ако је пак преваспитање, односи се само на живо биће. Међутим, све до данас осуђеник издржава казну и у гробу. Посмртни остаци припадају Казненом заводу. Још се ту и тамо виде тргови средњевековне округности, које се нов човек не може да ослободи.

Ако би се правило поређење како се с нама поступало, а како са комунистима за време ранијих режима, те две слике не личе једна на другу. Комунисти су преко својих организација у земљи и пријатеља на страни водили кампању о грубом поступку са њиховим осуђеницима, док смо ми немоћни и усамљени ћутали и трпели, заборављени од целог света као да не постојимо.

Кад сам пуштен на слободу после издржане казне, обратио сам се суду и молио за копију пресуде. Добио сам одговор да је предмет упућен Јавном тужиоштву. Кад сам се обратио Јавном тужиоштву добио сам одговор да предмета код њега нема. Тихим гласом у соби где сведока нема стари предратни архивари изјављују, зар не видим да је досије уништен и да му трага нема. Обратио сам се свом бившем браниоцу. Ни он копију пресуде није имао, али ми је рекао после толиког времена да се чуди зашто ме је заступник јавне тужбе толико нападао.

Тако су прошли Намесници и са њима Министар двора на суду и у затвору.

*

На крају аудијенције 25. децембра 1932. године, у 5 часова по подне, Краљ Александар ми је рекао, саопштавајући ми одлуку да ме задржи у служби код себе: „Ако сте до сад имали непријатеља, од сад ћете их имати много више“. И заиста, нова служба је носила такву награду. Па ипак додајем да се овом крају нисам надао.

Стоик и фаталист, кад сам будан, говорио сам себи и другима, да је тако морало бити, да несрећу треба заборавити, да никог не треба осуђивати. Али је подсвест јача од јаве. Кад год се са здрављем не осећам добро, ја се у сну налазим у тамници. Што је здравље слабије, то су тамничке сцене грозније. Дању се те страве могу ослободити, али ноћу не. Једним животом живим дању, а другим ноћу. Оно што је души дало нову садржину, коју обичан човек не може да има, то је дала тамница која је живот изменила.

Како сам могао остати жив поред мојих пријатеља који су гробље населили? Тело немам јако, али имам чисту савест да ником, ни појединцу, ни заједници, нисам свесно и намерно никакву штету нанео.

Невин осуђеник јачи је од смрти.

Богојављење, 1963

Београд